

ÜVEGES BENCE

Gazdagság és felekezet Pápán a XIX. században

KÍSÉRLET A PÁRIAKAPITALIZMUS-ELMÉLET EMPIRIKUS VIZSGÁLATÁRA¹

BEVEZETÉS

1890^{FEBRUÁRJÁBAN} egy per borzolta Pápa és vidéke lakóinak kedélyeit. A több mint 120 tanút felsorakoztató perben, amit a Veszprémi Királyi Törvényszék tárgyalt, a tapolcafői Lustig Józsefet és az időközben elhunyt Weisz Salamont hamis tanúzással, felbujtójukat, Stern Ármin negyven éves pápai zsidó kereskedőt pedig csalással, okirathamisítással és legfőképpen „*uzsoráskodással*” vádolták. A vádpontok szerint Stern egy, az egész vidéket átszövő hálózatot működtetett, áldozataitól legszorongatottabb helyzetükben követelte adósságuk megfizetését, adósleveleket, aláírásokat hamisított és a törvényes 8 %-nál jóval magasabb, olykor 60 %-os kamatokra hitelezett.

Pongrácz Jenő királyi ügyész vádbeszédében röviden felvázolta Stern egész pályáját. Eszerint a pénzüzérkedést apjától tanulta el, de nála sokkal többre vitte, mivel benne „*nagy mértékben megvolt és körülményeinél fogva mindinkább megerősödött a [Pongrácz szerint az emberiséggel egyidős] bűnözési hajlam.*” Módszereinek részletezése után Pongrácz már-már elismerően összegezte a vádlott ördögi ügyeskedését: „*Stern Ármin nem közönséges uzsorás. Ő művész a maga mesterségében.*”² A *Pápai Hírlap* tudósítója sokkal megrázóbb képekkel ragadta meg a per tétjét: „*Pápa városában lázas érdeklődéssel várják a*

¹ A tanulmány a szerző azonos című szakdolgozatának (ELTE BTK, Budapest, 2016) kiegészített, javított, szerkesztett változata. A szakdolgozat a történelem MA képzés (Magyarország és az európai modernitás – újkori gazdaság- és társadalomtörténet specializáció) keretében készült. Témavezetője dr. Bolgár Dániel tanársegéd volt. (– Hudi J.)

² *Pápai Lapok*, 1890. február 23. 32. Kiemelés tőlem (– Ú. B.). A továbbiakban a *kurzívált* kiemeléseket csak akkor jelölöm, ha nem tőlem származnak.

*kir. törvényszék ítéletét, mely megfog felelni arra a meg-megújuló szörnyű vádakra, hogy igaz-e az, miszerint Stern Ármin egész vidékeket tett tönkre, vampyr volt az emberek szíven s könnyörület nélkül sodorta az örvénybe áldozatát?”*³

A közvélemény Sternt — legalább is amennyire az a helyi lapokból kiderül — régóta uzsorásként tartotta számon, csalási ügyeiről már az 1870-es évek végén is cikkeztek. Akkor több rendbeli csalás és okirathamisítás miatt indult el-lene eljárás. Az egyik esetben például egy elhunyt gymóti lakos 10 forintos tartozást írta át (állítólag) 1900 forintra.⁴ Az indulatok azonban nem csak a bíróságon forrtak Stern körül. Egy évvel a nagy per előtt — szokásos üzletmenete szerint — hitelezőként részt vett egy csődárverésen a Pápa melletti Németteve-len.⁵ Amint megérkeztek a helyszínre Waldman Lőrinc — feltehetően a csőd alá vont személy, aki a későbbi perben vádlóként szerepel — és lányai botokkal estek neki Sternnek, akit csak Hirsch Vilmos ügyvéd közbelépése mentett meg.⁶ A botozás ráadásul szinte eltörpült amellelt, hogy „az ismert pápai uzsorást”⁷ két ízben is megpróbálták agyonlőni.

Pontosabb leírások az 1893-ban történt esetről maradtak fenn. A merénylet, Vánkos János évekig pereskedett Sternnel, aki „*lelketlenül uzsoráskodott vele szemben*”⁸, de végül a bíróság mindig felmentette a kereskedőt. Vánkos mindenét elveszítette, birtokát elárverezték. Pár évig Bécsben élt egy szobalánnyal, de 1893-ban hirtelen elhatározásból visszatért Pápára nővéréhez. A városban vásárolt egy pisztolyt, majd napokig járkált Stern üzletének környékén, amíg el nem érkezett a megfelelő pillanat. Este hat óra körül, amikor a szatócs kilépett üzletéből, Vánkos háromszor rálőtt. Stern a lábán sérült meg, és míg felesége feltartotta a támadót, elmenekült. A merénylet ezután önként feladta magát, az áldozat pedig felépült, hamarosan azonban — feltehetőleg a merénylet hatására is — elhagyta a várost.⁹

Stern Ármin üzleti tevékenysége tehát — hogy úgy mondjam — sokak neheztelését váltotta ki. Nem csoda, hogy a pápai közönség nagy várakozással

³ Pápai Hírlap, 1890. február 16. 3.

⁴ Pápai Lapok, 1877. november 4. 185.

⁵ Ma Nagytevel. Magyar Névévchívum [mna.unideb.hu/pdf/046nagytevel-sorhu.doc]

⁶ Pápai Hírlap, 1889. február 24. 5. – Az uzsoraperről szóló jelentések alapján Waldman börtönbe is került a gyilkossági kísérletért.

⁷ Pápai Lapok, 1877. november 4. 185.

⁸ Pápai Független Újság, 1893. október 22. 4.

⁹ Pápai Független Újság, 1893. október 22. 4.; Pápai Lapok, 1893. október 22. 194.; Pápai Köz-löny, 1893. október 22. 5.

tekintett az 1890-es perre. Tíz napig tartó tárgyalást követően született döntés az ügyben. Az elhunyt vádlottat értelemszerűen felmentették, Lustig Józsefet egy, míg Stern Ármint négy évi fegyházra ítélték, politikai jogainak gyakorlását 10 évre felfüggesztették, ezen felül pedig 900 forint pénzbírságot is fizetni tartozott. Az ügyész és a vádlottak is fellebbeztek. A per meglehetősen nagy visszhangot váltott ki Veszprém megyén kívül is, rövidhírként a *Budapesti Hírlap* és a *Pesti Hírlap* is beszámolt az ítélethirdetésről.¹⁰ Az egyik tudósításból az is kiderült, hogy jogász körökben sokáig vitatott maradt a bíróság döntése, mert noha morális szempontból egyöntetűen igazságosnak vélték, jogi szempontból már többen problémásnak tartották.¹¹ A fellebbezés eredményéről a peranyag és az újságok tudósításainak hiányában nem tudunk. Annyi bizonyos, hogy — ha fel nem is mentették —, büntetését csökkentették, mivel 1893-ban szabadlábon kellett lennie, hogy a már említett merényletkísérlet megvalósulhasson, sőt 1891-ben a vármegyei, 1893-ban pedig a városi virilislistán is helyet kapott (még ha utóbbin a korábbiaknál jóval alacsonyabb adóösszeggel szerepelt is).¹²

Stern Ármin életének további fejezetei most nem is olyan érdekesek számunkra (a későbbiekben még visszatérek rájuk). Annál inkább figurája, vagy még inkább azok a korabeli és későbbi tudományos képzetek, amelyeket karaktere példázhatott, illetve példázhat. Egészen pontosan a zsidó uzsorás közképeére gondolok. Az (általában keresztény) embertársait kizsákmányoló, csak a nyereséget tisztelő zsidó pénzember alakja legalább a középkorig nyúlik és a modernitásban is tovább élt.¹³

Eötvös József például így írta le ezt a jellegzetes figurát: „[...] a zsidók — mint annyian oly szívesen hirdetik — alávalók, hogy zsarolásaik földnépünket elszegényítik, hogy csábítás és uzsora által egyes zsidó kereskedők egész faluk elszegényítésén alapítják vagyonokat, hogy ha haszon forog kérdésben, erkölcstelenség nincs, melytől visszajednének, s melyet elkövetni vagy legalább elősegíteni vonakodnának [...]”¹⁴ A későbbi társadalom- és történettudomá-

¹⁰ Budapesti Hírlap, 1890. február 19. 12.; Pesti Hírlap, 1890. február 19. 12.

¹¹ Pápai Hírlap, 1890. február 23. 7. – Mivel jogi ismereteim igen korlátozottak, és nem is tartozik szorosan a dolgozat tárgyhöz, a vitathatóság kérdésének boncolgatásától eltekintek, annyit azonban megjegyeznék, hogy a vádbeszédet olvasva a laikusokban is sok kérdés merülhet föl, habár a peranyag hiányában magáról a bírósági eljárásról nem alkothatunk képet.

¹² Pápai Lapok, 1891. november 8. 186.; Pápai Lapok, 1893. december 17. 229.

¹³ A zsidó és az uzsorás összemosásáról lásd Le GOFF 1988. 9–10., 35–37. A zsidóság gazdasági sztereotípiájának 19. századi, széleskörű elterjedtségéről lásd DRAPER 1985. 193–196.

¹⁴ EÖTVÖS 1981. 66.

nyos szövegek ugyan nem tartalmazznak (mindig és ennyire súlyos) erkölcsi ítéletet, de — mint látni fogjuk — ezek is leírtak egy, a zsidókra jellemző, másokétól eltérő üzleti viselkedést. Stern Ármin — legalábbis a vádak szerint — megvalósította ezt az üzleti modort abban, ahogy üzletfeleivel bánt. Átverte őket, legszorongatottabb helyzetükben nyereszkeskedett rajtuk, kapzsi módon hatalmas kamatot szedett tőlük, nem áttalott fenyegetni és egyéb gátlástalan módokon megkárosítani a vele üzleti kapcsolatba kerülőket. Vagy fogalmazunk kissé megengedőbben: minden idegszálával a nyereségre koncentrált, más viszont nem érdekelte.

A meglepő az, hogy Stern Ármin perében még a legelmarasztalóbb tudósításokban sem jelennek meg a zsidó uzsorással kapcsolatos sztereotípiák, a pápaiak (pontosabban az ügyben érintett és arról diskuráló emberek, egészen pontosan az ügyész és azon újságírók, akik megnyilvánultak a per kapcsán) a jelek szerint egyáltalán nem úgy értelmezték Stern Ármin esetét, ahogy más kortársak tették volna, vagy ahogy a későbbi szakirodalom tenné. Arról, hogy zsidó vallású volt, a források rendszerint mélyen hallgatnak, és én is csupán onnan értesültem róla, hogy a *Veszprémi Közlöny* megemlíti, de ez a körülmény a tárgyilagos leírásban semmilyen értelmező szerepet nem kap.¹⁵

A kérdés az, hogy vajon a pápaiaknak volt-e igaza, amikor tartózkodtak attól, hogy valakinek a gazdasági teljesítménye, üzlettel kapcsolatos gondolkodásmódja és felekezete között összefüggést feltételezzenek, vagy más kortársaknak és a szaktudósoknak. A következőkben egy ilyen összefüggést feltételező teória, a zsidó páriakapitalizmus elméletének nyomába eredek és lokális keretek között megpróbálom megvizsgálni, mennyire tekinthetjük érvényesnek megállapításait.

A PÁRIAKAPITALIZMUS-ELMÉLET

Az a gondolat, hogy a gazdasági sikeresség és egy bizonyos vallási csoporthoz tartozás között felfedezhető valamilyen oksági kapcsolat, nem újszerű a társadalomtudományokban. Ez az elképzelés legkésőbb a jeles német nemzetgazdásznak, szociológusnak, Max Webernek a *protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című munkája óta széleskörűen ismertté vált. Ám a gazdasági sike-

¹⁵ Meglehet persze, hogy a tanúvallomásokban előkerül ilyesmi, de azok sajnos nem maradtak fenn, megjegyzésem ilyen módon korlátozott érvényességgel bír. – Veszprémi Közgazdasági Társadalmi Helyi s Általános Érdekű Megyei Hivatalos Heti Közlöny, 1890. február 23. 3.

resség és a felekezet összefüggésének teóriája nem Weber munkáiban született meg. Ilyen elgondolások már korábban is, és Weber után is léteztek, csak hogy azokban a főszereplők nem a protestánsok, hanem a zsidók voltak.

Az utóbbi mintegy százötven évben számos teóriát kifundáltak a zsidó-keresztény egyenlőtlenségről szóló diskurzusban résztvevők az izraeliták szellemi és (az előbbtől el nem vonakoztatható) gazdasági eredményeinek magyarázatára.¹⁶ Ezek a zsidó vallásos nevelés intellektualizáló hatásától a „*üldöztetésen keresztüli [gén]szelekció*”-ig¹⁷ terjednek. A rendelkezésre álló magyarázó modellek legtöbbször komoly hagyománya van, meggyőző empirikus igazolásuk azonban nemigen lelhető fel.¹⁸ Dolgozatom célkitűzése hogy a zsidó sikereket magyarázó elméletek közül a hazai és nemzetközi szakirodalomban is népszerű páriakapitalizmus-elmélet ellenőrzésére tegyek kísérletet lokális ke-
retek között.¹⁹ A következőkben e tézis ismertetésére és a hozzá kapcsolható hazai kutatások bemutatására teszek kísérletet, alapvetően Bolgár Dánielnek a páriakapitalizmus-elmélet keletkezéstörténetét felgöngyölítő tanulmányát tömören összefoglalva, azt az általa elemzett források és más tanulmányok alapján néhány ponton kiegészítve vagy attól eltérve.

A PÁRIAKAPITALIZMUS-ELMÉLET FORMÁLÓDÁSA

A tézis lényege Bolgár tanulmánya alapján viszonylag egyszerűen összefoglalható: a modernitás előtt a zsidóságot a többségi, keresztény társadalom kizárta a megélhetés tisztességesnek tételezett terepnumairól (még hozzá a föld- és háztulajdonlásból, a céhtagságból és a hivatali pályák betöltéséből), így a kitaszított, azaz páriává vált zsidók előtt nem maradt más lehetőség, minthogy a kereskedelem és a pénzügyek felé forduljanak. A fent említett tiltások miatt

¹⁶ E tézisek részletes bemutatására és kritikájára lásd BOLGÁR 2014. 131–214.

¹⁷ MURRAY 2007. 123.

¹⁸ BOLGÁR 2014. 192–193.

¹⁹ Nem kívánok azonban foglalkozni a páriakapitalizmus-elmélethez hasonló, alapvetően Ferdinand Tönnies, Werner Sombart, Max Weber, de leginkább Georg Simmel vonatkozó munkáiból kiinduló *middleman minority theories* avagy magyarul – a Jonathan H. Turner és Edna Bonacich vonatkozó munkáját fordító Tóth Máté szerint – kissé leegyszerűsítően fordított *közvetítő kisebbségek elméletével*. (TURNER – BONACICH 2001. 127–131.) Az e tézist alkalmazó szerzők sok esetben szinonimaként használták a páriakapitalizmus fogalmát a közvetítő kisebbségeivel (ZENNER 1991. 5–7.; a pontatlan fogalomhasználatra lásd például CHUN 1989), azonban míg előbbiben a kirekesztettség jelenti a siker titkát, utóbbi a törpe kisebbségek elméletéhez hasonlóan a gazdaságilag prosperáló kisebbségi csoport alacsony létszámában látja azt.

pedig a nyereségüket sem tudták másba befektetni, csak visszaforgatni saját üzleteikbe. Az így felhalmozott tőkét és szakértelmet aztán a modernitás beköszöntével kedvezőbb feltételek között kamatoztathatták. Korábbi páriasorsuk így az újkorban mesés vagyonok, gazdasági csúcsteljesítmények megalapozójává vált.²⁰

Bolgár szerint bár az elmélet tudományos igényű kidolgozására a XX. századig kellett várni, gyökerei a középkorig nyúlnak vissza. Az imént említett kereseteket a középkori keresztény gondolkodás erkölcsileg szennyesnek vélte és az uzsora fogalmával írta le — elkülönítendő a tisztas megélhetésektől. Az uzsora akkoriban minden olyan kölcsönüzletet jelölt, amelyikben a hitelező kamatot követelt az adóstól, sőt a helyzetet tovább bonyolítandó, tulajdonképpen minden olyan tevékenységet magába foglalt, amik „*verejték nélkül hoztak nyereséget*”²⁰. A XII–XIII. századtól az uzsorást egyre inkább összemosták a zsidóval, így teremtve meg a nyereszkes zsidó pénzember archetípusát. A folyamat mikéntjéről a szakirodalomban vita folyik. A régebbi munkák mellett érvelnek, hogy valós foglalkozás-szerkezeti változások álltak a háttérben, tehát a zsidók aránya tényleg magas volt a hitelezők között, mivel a keresztények számára a vallásilag tiltott pénzkölcsönzés a zsidó pénzembereknek nem volt aggályos, a XI. században meginduló gazdasági konjunktúra következtében azonban egyre nagyobb szükség volt az ilyen pénzügyletekre. Ezzel szemben a Bolgár által leginkább Giacomo Todeschini tanulmányai alapján felvázolt új tudományos elbeszélés szerint az uzsorás „elzsidósodása” csupán képzeletbeli volt. A keresztény és zsidó gazdasági attitűdök alapvetően nem különböztek egymástól, az egyháznak nem is kifejezetten az izraelita hitelezőkkel volt gondja, hanem minden nem egyházi pénzemberrel, akik üzleti konkurenciát jelentettek számára. Az uzsorást azért kötötték össze a zsidó és Júdás egybeolvasztott alakjával, mert ezzel kívánták érzékeltetni az ilyen tevékenység bűnösségének súlyát, egyszersmind utalni az ezzel foglalatosskodik keresztény közösségből való kitaszítottságára, nem pedig azért, mert az uzsorás valóban zsidó származású lett volna. Akárhogy is történt, arról nem vitáznak a téma kutatói, hogy a XIII. századra kialakult a zsidó uzsorás képe, amely a későbbiekben sem veszett ki az európai közgondolkodásból.²¹

A nyereszkes zsidó alakjának XIX. századi felújításával a század közepéig, 1843-ig kellett várni. Ekkor írta meg és adta ki Karl Marx *A zsidókérdésről* című

²⁰ BOLGÁR 2016. 1.

²¹ BOLGÁR 2016. 1–3.

munkáját. A röpirat alapvetően a Hegel tanítvány Bruno Bauer két esszéjére válaszolt, amelyekben Bauer a zsidóság emancipációjának kérdését járta körül. Magyarul először két részletben a Társadalomtudományi Társaság folyóiratában, a *Husztadik Században* jelent meg.²²

Marx a második esszére válaszolva fejti ki nézeteit a zsidóság esszenciájáról. Bauer értelmezését kifordítva így látja a „valódi világi, a mindennapi zsidót”: „Ne keressük a zsidók titkát a vallásban, hanem keressük a vallás titkát a valódi zsidóban. Mi a zsidóság világi alapja? A praktikus szükséglet, az önzés. Mi a zsidók világi kultusza? A csere-bere. Mi az ő világi istenük? A pénz.”²³ Marx a zsidóságon egy „praktikus”, evilági szükségletekre alapított vallást értett, amelynek vallásgyakorlata az önző pénzszerzés. Ez a vallás a XIX. század közepére Marx szerint a keresztények körében is elterjedt, „[...] a »szabad polgári társadalom« teljességgel kereskedelmi zsidó lényegű [...]”.²⁴ Marx tulajdonképpen átemelte saját munkájába a középkori keresztény gondolkodás zsidó uzsorásának alakját, pontosabban — Bolgár szerint — egyszerűen elfogadta azt, amit vitapartnere és kortársai a zsidókról állítottak.²⁵ Később aztán az uzsorát átfogalmazta tőkére és annak hozamára, a világot eluraló evilági zsidó vallást pedig kapitalizmusra cserélte le.²⁶ Eszmerendszere alapművében, *A tőkében* a zsidó már csak egy helyen bukkan fel: „A tőkés tudja, hogy valamennyi áru, bármilyen toprongyos külsejű, vagy bármennyire rossz is a szaga, hitében és valójában pénz, bensőleg körülmélet zsidó, s emellett csodaszer, amellyel pénzből több pénzt lehet csinálni.”²⁷

Marx tehát a zsidóság kapcsán annyit állított, hogy nyereszkesedő, pénzhajhász, szóval uzsorás mentalitásukkal a modern kapitalista rendszer előfutárai voltak, de semmilyen történeti narratívát nem vázolt fel a zsidó szellemiség kialakulásáról, a páriakapitalizmus-elmélete tehát nem hozzá köthető. Jelentő-

²² Marx írásának közlése nem volt véletlen, a szerkesztőket az a kifejezett szándék vezérelte, hogy borsot törjenek a zsidóság és szocializmus közé egyenlőségjelet tevők orra alá, vagy ahogy a bevezetőben írják: „Nem célzatosság nélkül választottuk. Mi nálunk még mindig tartja magát az antidiluvialis meggyőződés, hogy a szocializmus = a zsidósággal, hogy ez, a modern nemzetek összes gondolkodó és cselekvő embereit minden egyénnél intenzívebben foglalkoztató mozgalom nem egyéb izgága zsidók csinálmányánál.” MARX 1903a. 377.

²³ MARX 1903b. 491. — A *csere-bere* szó a későbbi, 1957-es kiadásban már *kufárkodásként* jelenik meg, ami Bolgár szerint sokkal közelebb áll az eredeti szöveg intenciójához. BOLGÁR 2016. 4.; MARX 1957. 373.

²⁴ MARX–ENGELS 1958. 112.

²⁵ BOLGÁR 2016. 4.

²⁶ BOLGÁR 2016. 6.

²⁷ MARX 1955. 149.

sége az általam elővezetni kívánt tézis keletkezés-történetében abban áll, hogy megkerülhetetlenné tette a kapitalizmus kialakulását kutatók számára a zsidót, mint a kapitalizmus előtti őskapitalistát.²⁸

Az uzsorás, nyereszkes, modernebb kifejezéssel tőkés zsidó képe tehát bérelt helye lett a kapitalizmus-elméletekben a XIX. század közepére, megszületésének körülményei – vagyis, hogy miért pont a zsidóság lett a kapitalizmus előfutára – azonban tisztázatlanok maradtak egészen a századfordulóig. Ekkor Max Weber *A protestáns etikája* nyomán polémia bontakozott ki a kapitalizmus és felekezet viszonyáról, pontosabban arról, kik körében, melyik felekezetenél és miért jelentkezett először a modern kapitalista szellem. Weber legfőbb vitapartnere a német nemzetgazdász, szociológus, Werner Sombart volt. A két jeles tudós végkövetkeztetése alapvetően eltért egymástól. Míg Sombart a zsidók üzleti elveiben látta a modernitás gazdasági rendszerének alapjait, addig Weber a puritánok szellemiségében találta meg a nyereségért folytatott modern küzdelem gyökereit (vagy legalábbis azok egy részét).²⁹ A vita e részével talán nem is érdemes többlet foglalkoznunk, minket elsősorban az érdekel, mit gondoltak a felek arról a bizonyos, zsidókat hajtó szellemiségről, ami Sombartnál a modern világ alapját jelentette, és, aminek sajátos jellegét Weber sem tagadta, sőt mibenlétére vonatkozóan nagyon is egyetértett kollégájával, csupán azt nem fogadta el, hogy ez a zsidó szellemiség előlegezte volna meg a modern kapitalizmust.

A *Protestáns etika* első kiadása még nem tárgyalta azt a lehetőséget, hogy a zsidók modern kapitalista szelleme esetleg megelőzhette a puritánok hasonló gazdasági mentalitását,³⁰ így a páriakapitalizmus tézisének első felvetője Sombart lett 1911-ben megjelent *Die Juden und das Wirtschaftsleben* című kötetével. Weber válaszáat a *Protestáns etika* 1920-as kiadásában, *Az ókori zsidóság* című tanulmányában, valamint a *Gazdaság és társadalom* vallásszociológiai részében³¹ fejtette ki, illetve a *Gazdaságtörténet* című munkájában is szentelt néhány oldalt a témának.³²

Mindkét szerző úgy látta, hogy a zsidóság gazdasági szellemisége a kívülállásban gyökeredzett, mivel a zsidóság, az indiai kasztrendszerből kölcsönzött

²⁸ BOLGÁR 2016. 6.

²⁹ BOLGÁR 2016. 8–11., WEBER 1982., különösen: 279–285.

³⁰ BOLGÁR 2016. 8.

³¹ WEBER 1992. 109–323.

³² WEBER 1979. 284–286.

kifejezéssel élve, párianép volt.³³ A páriasorsot ráadásul a zsidóság saját választásaként mutatták be.³⁴ Az *ókori zsidóság* például terjedelmesen taglalja azt a folyamatot, amely a zsidó nép kiválasztottságának, és az ebből fakadó üdvigéretnek alapjáról indulva a babiloni fogság idejére megteremtette a szigorú rituális elkülönülés szabályait, amik Ezsdrás, valamint Nehémiás idején törvénynyé váltak, és amellyel párhuzamos a külvilág is egyre megvetőbben, és elutasítóbban kezdett viselkedni az izraelitákkal.³⁵ Persze az elkülönülés önmagában nehezen vezethetett gazdasági sikerességhez, bár Sombart felveti, hogy az idegen pozíciója kiváltképp figyelmessé tette őket a körülöttük lévő világ dolgai tekintetében, és ezt valamilyen módon üzleti ravaszsággá konvertálták az idők során.³⁶

A megoldást mégis másban találták meg. Az általuk önkéntesnek tételezett számkivetettség tulajdonképpen csak rögzítette azt az etikai dualizmust, kettős morált, amely eredetileg minden közösségre jellemző volt,³⁷ és amelynek Weber és Sombart elbeszélése szerint messzemenő következményei voltak a zsidóság üzletvitelét illetően. Mit is jelentett ez az etikai dualizmus, és hogyan rögzítette ezt a zsidóság kívülállósága? Sombart szerint eleinte minden közösségben érvényesült az a szemlélet, hogy amíg valaki számára a sajátjaival való érintkezésben léteznek erkölcsi szabályok, addig az idegenekkel szemben nem. Egy üzleti esetre lefordítva, ha tehát egy keresztény kereskedő például egy zsidóval kötött üzletet, bármit megtehetett, nem korlátozta semmi a nyereségvágyát. Ugyanez vonatkozott a zsidókra is, ha idegen ügyféllel találták szembe magukat. Csakhogy az utóbbi eset, lévén a zsidók mindenhol kisebbségként, önkéntes páriasorban éltek életüket, nagyon gyakori tapasztalata volt a zsidóknak — míg fordítva igen ritka tapasztalata volt a keresztényeknek. Így a keresztény társadalom gondolkodásából kivesszett, míg a zsidóság felfogásában rögzült a külső és a belső morál különbsége, ez vált „*a zsidó üzleti módszer*” alapjává,³⁸ idegenekkel szemben gátlátalanul kiélhették pénzhajhász vágyaikat, sajátjaiktól — ahogyan Sombart kiemeli — kamatot sem szedhettek.³⁹ Ezt a

³³ SOMBART 2001. 242., WEBER 2007. 448.

³⁴ BOLGÁR 2016. 10–12., SOMBART 2001. 167.

³⁵ BOLGÁR 2016. 12. – A rituális elkülönülés szabályai közé tartoztak például a táplálkozási előírások (tehát az „asztalközösség” lehetetlensége nem zsidókkal), a vegyesházasságok tiltása, legfőképpen pedig a sábatmegszentelés. WEBER 1979. 285., WEBER 2007. különösen: 605–629.

³⁶ BOLGÁR 2016. 10., SOMBART 2001. 124.

³⁷ SOMBART 2001. 124–125., 169–174.; WEBER 1979. 283., WEBER 1992. 306.

³⁸ SOMBART 2001. 124–125.

³⁹ BOLGÁR 2016. 10–11.

gondolatmenetet tulajdonképpen Weber is teljes egészében elfogadta.⁴⁰

A páriahelyzet miatt fennmaradó zsidó kettős morál tehát Sombart és Weber számára magyarázta a zsidóság gazdasági sikerességét, ebben találták meg a zsidó kapitalista szellemének kulcsát, ráadásul egyaránt elborzadva tekintettek rá, morálisan elfogadhatatlannak tartották azt.⁴¹

Az erkölcsi dualizmus azonban nem magyarázta meg a páriakapitalizmus tézis egy, véleményem szerint fontos elemét, jelesül, hogy miért lettek a zsidók kereskedők, hitelezők, egy szóval pénzemberek.⁴² E foglalkozásszerkezeti sajátosság kialakulását Weber, a páriahelyzethez hasonlóan, a szigorú vallási hagyományokból vezeti le. Elbeszélése szerint a „[...] *rituálé valóban teljesen korrekt megtartása a parasztok számára rendkívül megnehezült* [...]”, a szigorú életvezetési előírások „városi *párianéppé*” tették a zsidóságot.⁴³ De a városban sem volt egyszerű az élet, a külső korlátozások mellett a Tóra szavai is keret közé szorították a zsidóság megélhetési módjait. Weber szavaival élve: „*Akár a jámbor hindut, a zsidót is minden más foglalatosságában lépten-nyomon akadályozza, hogy tekintettel kell lennie a törvényre. A törvény valóban elmélyült tanulmányozását [...] a viszonylag kevés állandó munkát követelő pénzkölcsönzési üzlettel lehetett a legkönnyebben összeegyeztetni.*”⁴⁴ A szigorú vallási előírások Weber szerint tehát nem csak páriává tették a zsidóságot, de kereskedővé is.

Sombart eszmefuttatása a kérdést illetően meglehetősen kusza. Először citálja azt a felvetést, hogy a zsidóság jogfosztottsága komolyan befolyásolta volna gazdasági szerepvállalásukat azáltal, hogy szűkre szabta az elérhető hivatások körét. Sombart véleménye szerint azonban semmiféle ilyen befolyásról nem beszélhetünk. Cáfolatát arra építi, hogy a zsidóságot érő jogi hátrányok egyáltalán nem voltak általánosak, területenként, néha évről évre változtak, és

⁴⁰ BOLGÁR 2016. 12., WEBER 1979. 283., WEBER 1992. 306–307., WEBER 2007. 610–612. – Weber ugyanakkor rögtön ellenérvet is hoz a fenti tétellel szemben azzal a megjegyzésével, hogy a „[...] *késői zsidó etika a könyörtelen kizsákmányolás értelmében vett uzsorát már a nem zsidókkal szemben is helyteleníti* [...]”, szerinte azonban a Tóra előírásaival és a kialakult közösségi normákkal szemben ennek a vallási tekintetben egalitárius erkölcsi felfogásnak nem igazán volt esélye az érvényesülésre. WEBER 2007. 611.

⁴¹ BOLGÁR 2016. 17.

⁴² Bolgár nem tartja fontosnak ezt a foglalkozásszerkezeti problémát a páriakapitalizmus-elmélete kapcsán. Véleményem szerint azonban hozzá tartozik. Mind Sombart mind Weber alapvetésként kezeli, hogy a zsidóság kiemelkedően aktív volt ezeken a pályákon, és valamilyen módon mindketten hozzákötik ennek kialakulását a zsidók páriasorsához.

⁴³ WEBER 2007. 629. Kiemelések az eredetiben.

⁴⁴ WEBER 1992. 309

még ahol a törvény betűje szigorú volt is, ott sem feltétlenül tartották be azt, hiszen a tőke utáni vágy mindenhol utat talált magának.⁴⁵ Aztán mintha megdölgöndölte volna magát írás közben, két területen mégis nagy jelentőséget tulajdonít a korlátozásoknak, amelyeket immár általánosnak tételez. Egyrészt olyan módon, hogy a céhekből kizárt zsidó iparosoknak kontárként, mai szóval élve „szabadúszóként” kellett megélniük. Másrészt még komolyabb hatása volt Sombart szerint azoknak a jogszabályoknak, amelyek a zsidóság közeletben elfoglalt helyét szabályozták. Ezek ugyanis elzárták a zsidóság elől a közhivatalokat, akik így jobb híján a kereskedelem és az ipar szféráiban kötötték le magukat.⁴⁶

Előttünk áll a páriakapitalizmus-elmélet első változata. A zsidóság önként vállalt, vallási előírásaiból fakadó (bár külsőleg is megerősített) elzárkózása vagy a céhekből és a közhivatalokból való kizárása következtében a kereskedelem és pénzügyek felé fordult, ahol páriasorsa miatt megőrződött etikai dualizmusának köszönhetően, azaz amiatt, hogy az idegenekkel szemben nem kellett gátat szabnia nyereségvágyának és módszereinek, komoly sikereket könyvelhetett el. A zsidókban munkálkodó kapitalista szellem létezését tehát mindkét szerző elismerte, ráadásul ugyanolyan erkölcstelennek ítélte azt. A különbség annyi volt felfogásaik közt, hogy míg Sombart a zsidók erkölcsi korlátot nem ismerő, nyereszkesző gazdasági mentalitását azonosította a modern kapitalizmus szellemével, addig Weber azt teljességgel ellentétesnek látta vele.⁴⁷ A *protestáns etikában* így összegezte a különbséget: „A zsidóság a politikailag vagy spekuláns módra orientálódó »kalandor«-kapitalizmus oldalán állt: ethosza, egy szóval, a pária-kapitalizmus ethosza volt. Vele szemben a puritanizmus a racionális polgári üzem és a racionális munkaszervezet ethoszát képviselte.”⁴⁸

Sombart és Weber tehát a zsidóság gazdasági sikereinek egy olyan magyarázatát alkották meg, amely beépítette a középkori gyökerekből táplálkozó, Marx által megfestett zsidó uzsorás képét, és a XX. század elején szinte egyedüli tudományos igényű teóriaként jelent meg a témában.⁴⁹

⁴⁵ SOMBART 2001. 125–127.

⁴⁶ SOMBART 2001. 127–129.

⁴⁷ BOLGÁR 2016: 17.

⁴⁸ WEBER 1982. 256. Kiemelés az eredetiben.

⁴⁹ BOLGÁR 2016. 17.

A PÁRIAKAPITALIZMUS ELMÉLETE MAGYARORSZÁGON

A páriakapitalizmus-elmélete a magyarországi értelmiségi-tudományos köröket sem hagyta érintetlenül. Elsőként Sombart könyvének recenziói jelentek meg, amelyek hol erősen kritikus, hol megengedőbb hangot ütöttek meg tézise értékelésében, de a zsidóság páriasorsára és az abból fakadó következményekre vonatkozó megállapításokat nem vitatták.⁵⁰ A Horthy-korszakban aztán csak elvétve találjuk nyomát az elmélet hatásának. Szekfű Gyula a *Három nemzedék*ben sokat kárhoztatja a zsidóság hazai gazdasági tevékenységét, de nem keres rá ellenőrizhető magyarázatot. Sombart művére ugyan hivatkozik, mint ami szerinte tudományosan igazolta a zsidóság vezető szerepét a kapitalizmus kialakításában (ráadásul Magyarországon sokkal inkább, mint más országokban),⁵¹ de a *Három nemzedék* szövegében semmi nyoma annak, hogy valóban, mélyebben ismerte Sombart elgondolását, vagy ha ismerte is, művébe nem építette be a német szociológus elképzeléseit. Szekfű megmaradt az olyan, a páriakapitalizmus tézise szempontjából semmitmondó megfogalmazásoknál, mint „a zsidóság mint par excellence kereskedő osztály” vagy „tisztán üzletre utalt népfaj”.⁵²

Bolgár a két világháború közötti korszakban Hajnal István munkáiban mutatja ki Webernek és Sombartnak a zsidó sikerről írt sorainak hatását. Hajnal ugyancsak idegenként értelmezte a zsidót, és ezeknek az idegeneknek a sikerességével érvelt amellett, hogy a magyar társadalomfejlődés torz (értsd: nem szokásszerű), hiszen e kívülállóságából fakadóan „kíméletlen érdekközösség” érvényesülésének a magyar társadalom nem volt képes gátat szabni. Minden bizonnyal Hajnalnak erre a gondolatmenetére visszavezethető az a Magyarországon későbbiekben is felbukkanó meglátás, hogy Közép- és Kelet-Európa komolyabb zsidó sikerek helyszínéül szolgált, mint a kontinens nyugati fele.⁵³

Ahogy Bolgár írja, a holokauszt után az elmélet, legalábbis eredeti verziójában elfogadhatatlanná vált. Egyrészt azért, mert a zsidók páriahelyzetéért (döntő részben) magát a zsidóságot tette felelőssé, másrészt pedig amiatt a ropant negatív kép miatt, ahogyan a zsidó üzletember erkölcsiségét lefestette.⁵⁴ A kívülállásból eredő zsidó siker gondolata azonban nem vészett ki a tudomá-

⁵⁰ BOLGÁR 2016. 18., FELEKY 1911., OPPENHEIMER 1911.

⁵¹ SZEKFŰ 1938. 247.

⁵² SZEKFŰ 1938. 159–160.

⁵³ BOLGÁR 2016. 18–23.

⁵⁴ BOLGÁR 2016: 23.

nyos gondolkodásból. Itthon Bibó István próbálta revideálni a tézist a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című tanulmányában. Egyrészt a zsidók emancipációjuk előtti kívülállását egyértelműen a keresztényeknek róttá fel, azaz kirekesztettségként írta le. Bibó szavaival élve: „A [keresztény] vallási képzetek és a társadalomszervezet együtt határozták meg tehát azokat a feltételeket, melyek között az európai zsidóság a középkor, s nagyjából az újkor hosszú évszázadai alatt élt: néha területileg is zártan és elkülönülten, néha szabad mozgási lehetőségben, néha a hatóságok és társadalom kifejezett rosszindulatától körülvéve, néha hagyományosan rendezett és kiszámítható közlekedésben a környező világgal, néha szigorú, kicsinyes és hátrányos jogi szabályozások közepette, néha csak néhány meghatározott közjogi és hivatalviselési korlátozás mellett.”⁵⁵ Másrészt Bibó a zsidó gazdasági sikereket nem a páriasors rögzítette erkölcsi dualizmusból vezette le, hiszen az súlyosan dehonosztáló volt a zsidóságra nézve. Ő is a kívülállásból indult ki, amely véleménye szerint a zsidóság számára egy „morális és intellektuális feladatként”⁵⁶ jelent meg és kifejlesztett bennük egy minden lehetőséget megragadó, „racionális alkalmazkodást”,⁵⁷ különös tekintettel a legracionalizáltabb területen, a pénzügyi ügyletek terén. Így amikor a racionalitást a siker kulcsává tevő kapitalizmus bontogatni kezdte szárnyait, akkor a zsidóság komoly előnybe került.⁵⁸ Ha jobban szemügyre vesszük Bibó elbeszélését, talán még ebből a meglehetősen tömör összefoglalóból is világossá válhat számunkra az a furcsa helyzet, amelyre Bolgár rámutat: tudniillik, hogy Bibó Weber fogalmi készletét használta, de a német tudóssal gyökeresen ellentétes álláspontra jutott azzal, hogy a zsidóságot a kapitalizmus előfutáraivá tette. Az uzsorást felváltotta a modernitás tisztességes vállalkozója. Bár az elméletet morális szempontból már nem érthette kifogás, kidolgozottsága nem mondható igen átgondoltnak és aprólékosnak; Bibó nem meséli el, hogy a kirekesztettség mi módon vezet racionalításra.⁵⁹

Bolgár olvasatában a Bibó által kifundált értelmezést Hanák Péter bontotta ki részletesebben, ő kreált megragadható történeti narratívát a revideált elméletre alapozva. Erre vonatkozó gondolatait Hanák több munkájába is belecsempészte, legrészletesebben azonban egy *Históriában* megjelent ismeretterjesztő

⁵⁵ BIBÓ 1984. 187–188.

⁵⁶ BIBÓ 1984. 198.

⁵⁷ BIBÓ 1984. 198. Kiemelés az eredetiben.

⁵⁸ BIBÓ 1984. 197–198.

⁵⁹ BOLGÁR 2016. 24–25.

cikkben és egy angol nyelvű tanulmányban fejtette ki őket.⁶⁰ Hanák alapvetően Magyarország XIX. századi modernizációjának mozgatórugóit kutatva jutott el a zsidók sajátos szerepének vizsgálatáig. Véleménye szerint a zsidó népesség száma a magyar főnemesség által erősen támogatott⁶¹ betelepülés következtében rohamosan nőtt a XVIII. század második felétől a XIX. század közepéig, keresztény alkalmazottak híján pedig (mivel ez tilalmas volt számukra)⁶² saját hitsorsosait alkalmazták, így egy zsidó felvásárlói láncolat jött létre a házalótól a nagykereskedőig, és ez egy országos, egymást kölcsönösen segítő-kiegészítő kereskedelmi hálózat országos piac kialakulásához vezetett.⁶³ E hálózat segítségével a zsidók komoly szerepet kaptak a magyarországi modernizáció elősegítésében. De mi köze akkor Hanák gondolatmenetének a páriakapitalizmus elméletéhez?

Bár a *Jews and the Modernization of Commerce in Hungary, 1760–1848* című cikkének elején azt írja, hogy nem kíván beszállni a zsidóság gazdasági tehetségéről és intellektuális képességeiről szóló, többek között Weber és Sombart nevével fémjelzett vitába, kiindulópontja mégis megegyezik az említett elődökével.⁶⁴ A zsidóság páriasorsa következtében olyan képességeket és hajlamokat sajátított el, és adott tovább generációról generációra, amelyek „szükségképpen főként a kereskedésben, a pénzügyletekben érvényesültek.”⁶⁵ A két német tudós elbeszélésével szemben Magyarországon nem a városok gettóiban, hanem a városok körül, illetve az uradalmi központokban élték a feudális társadalomból kiközösítettek életét.⁶⁶ Kirekesztettségük Hanáknál nem fizikai, hanem jogi/gazdasági kívülállásként jelent meg, ami a birtok- és a hivatalszerzés

⁶⁰ BOLGÁR 2016. 25–26.

⁶¹ Hanák a főnemesi támogatás okát abban látja, hogy a magyar arisztokraták „*tisztában voltak*” a zsidók kiváló kereskedelmi képességeivel, és saját profitjuk növelésének lehetőségét látták befogadásukban. Másrészt azt is megemlíti, hogy a zsidóság térnyerésében nagy szerepet játszott, hogy a magyarországi nemesség hagyományos lenézte a gazdasági pályákat. HANÁK 1991. 18., HANÁK 1992. 26.

⁶² E tiltás megkerülésére, a zsidóknál szolgáló keresztény cselédek Somogy megyei összeírására lásd: SZILI 1994. 56.

⁶³ HANÁK 1991. 19., HANÁK 1992. 28–33. – E zsidó kereskedelmi hálózat létezését vitatja KÖVÉR 2011. 90–91.

⁶⁴ HANÁK 1992. 25.

⁶⁵ HANÁK 1996. 5.

⁶⁶ BOLGÁR 2016. 26. – Ez a – ha szabad így fogalmaznom – rurális fordulat, tehát hogy a városi, gettóban élő zsidó kereskedő helyett, a termények közelében tüsténkedő, vidéki zsidó kereskedő képét festi meg leírásában Hanák, nyilvánvalóan az elmélet magyar viszonyokhoz való igazításából fakad. Azonban ez nem előkép nélküli fejlemény Sombart és Weber gondolatainak hazai interpretációi között, hiszen már Szekfű Gyulánál is megtalálható. SZEKFŰ 1938. 157–159.

tiltásában, a céhekből való kizárásban, a nemessé válás útjának elzárásában nyilvánult meg. (A nemességszerzés a konkurens kereskedő kisebbségek, például a korábban domináns görögök előtt nyitva állt, egyszersmind gátját is képezte a vállalkozói mentalitás kialakulásának). Páriahelyzetük következtében Hanák szerint azonban (paradox módon) a zsidóság a „*kirekesztés speciális előnyeit élvezhette*”.⁶⁷

Mik voltak ezek az előnyök? A városi letelepedés tiltása miatt közel éltek a terményekhez, amelyek felvásárlás és értékesítés, valamint a különböző haszonvételek bérlése a XIX. század elejének konjunkturális időszakában kiváló üzletnek bizonyult, komoly profitot termelt. Ezt a pénzt viszont, Hanák értelmezése szerint, a zsidóságot sújtó tiltások miatt nem tudták birtok- vagy házvásárlással elkölteni (nem tudtak — az ő kifejezésével — „holt tőkét” képezni belőle), ezért rákényszerültek egy újfajta „*beruházási stratégia*” kialakítására, „*arra, hogy felhalmozott tőkéjüket ismét az üzletbe fektessék, bővítsék, és új ágakra terjesszék ki vállalkozói tevékenységüket*”.⁶⁸ Így végső soron páriasorsuk rákényszerítette őket, hogy példás kapitalistaként, „*pontosabban, üzletszerűen*”⁶⁹ dolgozzanak és könnyen mobilizálható tőkére tegyenek szert.

Mire a század közepére a birtokszerzés lehetősége megnyílt a zsidóság előtt, vállalkozói szellemük rögzült, apáról fiúra szállt, így a pár nemesség felé gravitáló család (mivel a kikeresztelkedés mindig reális lehetőség volt) kiesése nem okozta a zsidóság gazdasági dominanciájának megtörését. A XIX. század első felében megizmosodott zsidó kereskedők (vagy utódaik) aztán mozgó tőkéjüket előbb a vasút és gőzhajózás fejlesztésébe, majd a kiépülő malomiparba fektették, végül a század második felében egyre nagyobb részesedést szereztek a kibontakozó magyar iparvállalatokban és a hitelüzletben.⁷⁰ A XVIII. század végén pályájukat toprongyos házalóként kezdő zsidók déd- és ükunokái tehát a XIX. század második felére bankárokká és iparmágnásokká avanzáltak.

A páriakapitalizmus-elmélet Hanák-féle verziója nem maradt teljesen hatástalanok a magyar társadalomtudományos gondolkodásban, ugyanis egyes elemei későbbi munkákban is felbukkantak, például Karády Viktor egy tanulmányában. Karády a magyarországi zsidóság polgárosodás és modernizáció terén elért kimagasló eredményeit magyarázva tér ki gazdasági sikereikre. Bár a

⁶⁷ HANÁK 1992. 26. Saját fordításom.

⁶⁸ HANÁK 1991. 19.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ HANÁK 1992. 37., 39.

fentebb említett szerzőkre nem hivatkozik, a páriakapitalizmus-elmélet hanáki olvasatához több ponton is igen hasonló eszmefuttatással áll elő. Mivel a mezőgazdasági, állami és céhes pályákról ki voltak tiltva, „[...] *a szabadpiacon érvényesíthető vállalkozói készségek és erények a magyarországi zsidóság mintegy eredeti kollektív tulajdonságait képezték* [...]”.⁷¹ Vagy talán még érthetőbben: „*még ha nem is volt számottevő tőkéje, a többségében kereskedelemre szorított zsidóság rendkívüli szakkompetenciával bírt a tőke racionális kezelése, a hitelszerzés és -gyümölcösztetés, általában a pénzkezelés és -befektetés terén, annyira, hogy a modern bankrendszer kialakulása előtti korszakban is már egy sor bankfunkciót látott el.*”⁷² E képességeik kamatoztatásával — úgy tűnik — egynémely zsidó kereskedő mégis csak szert tett „számottevő tőkére”, nem is akármilyenre, ugyanis mozgótőkéket halmoztak fel, mivel az állam „*a zsidóságot az 1850-es évekig megfosztotta az ingatlanszerzés, a föld- és a telekvásárlás jogától.*”⁷³ Mozdótőkével pedig tulajdonképpen Magyarországon csak ők rendelkeztek, így a modernizáció kezdetén fent említett üzleti erényeiket latba vetve komoly előnyre tettek szert például az iparban és a közlekedés fejlesztésében.⁷⁴

KRITIKAI MEGJEGYZÉSEK

Most, hogy megismerkedtünk a páriakapitalizmus-elméletének szövevényes keletkezéstörténetével, érdemes figyelmünket arra fordítani, vajon mennyire alkalmas a zsidó gazdasági sikerek magyarázatára. Véleményem szerint a páriakapitalizmus tézis több ponton vitatható.

Először is, gondoljuk meg, mennyire állhatja meg a helyét a tétel Sombart-és Weber-féle verziója, amely szerint pusztán egy társadalmi csoport kívül-

⁷¹ KARÁDY 1997. 90. – Gyáni Gábor Karády e gondolatának (és tulajdonképpen a páriakapitalizmus-elmélet alapjának) cáfolatát abban a megállapításban látja, hogy a zsidóság gazdasági érvényesülésére – saját és mások kutatásai alapján – ott nyílt a legkedvezőbb esély, „*ahol a zsidók korán és egyúttal tartósan megtelepedhettek: már jóval az emancipáció előtt megindulhattak ezáltal a betagozódás útján.*” GYÁNI 2012. 140–141.

⁷² KARÁDY 1997. 87–88. – Karády egy későbbi tanulmányában megjegyzi, hogy a zsidóság gazdasági pályára kényszerüléséből nem feltétlenül következik későbbi kapitalista modernizáció szerepe, akármennyire is sugallják ezt a Sombart művében leírt „antiszemita hiedelmek”. Ennek alátámasztására pedig Weberre hivatkozik, mondván, hogy a jeles német tudós sem a zsidók, hanem a protestánsok etikájában találta meg a kapitalizmus szellemét. KARÁDY 2005. 194.

⁷³ KARÁDY 1997. 88.

⁷⁴ KARÁDY 1997: 88–89.

állása képes megteremteni az üzleti sikerhez szükséges lelki alkatot. Hogy mennyire nem ez volt a helyzet, elegendő belegondolni abba, hogy a szintén messzemenőig kiközösített cigányság sosem lett a modern kapitalizmus élló-vasa.⁷⁵

A páriakapitalizmus-elmélet hanáki értelmezésének legvitathatóbb pontja – amit Bolgár is részletes kritika tárgyává tesz tanulmányában – a zsidóság kirekesztettsége nyomán kialakult sajátos befektetési stratégiájának kérdése, vagyis az a felvetés, hogy a különböző tiltások miatt a zsidók nem tehettek mást, minthogy saját üzletükbe forgatták vissza nyereségüket, avagy Bolgár Dániel frappáns megfogalmazásával élve „amolyan »muszájaszkéták« voltak”.⁷⁶ Ennek az elképzelésnek legalább két komoly buktatója van.

Először is: a zsidóság diszkriminációja a föld- és háztulajdon, sőt még az iparúzés tekintetében sem valósult meg olyan kizárólagosan és teljes körűen, mint ahogyan Hanák (és mások) leírják.⁷⁷ Bár a törvény betű szerint valóban sok helyen zsidókra vonatkozó tilalmakat fogalmazott meg, a való életben mind a keresztény többség, mind a diszkriminált zsidóság gyakran eltekintett a szabályok merev betartásától, vagy éppen megkerülték azokat. Ha csak a magyar esetet figyeljük meg a XVIII. század második és a XIX. század első felében, azt látjuk, hogy a tulajdonra vonatkozó tiltásokat nagyon sok helyen zálogba vétellel oldották meg, amiket, amint lehetőség nyílt rá, nevükre írtattak.⁷⁸ A háztulajdonlás lehetősége több helyen ráadásul kikeresztelkedés nélkül, már az emancipációs törvények előtt is, a lokális szabályozásokkal, illetve a városi tanács vagy a földesúr külön engedélyével megnyílt a zsidóság előtt.⁷⁹ Bár az iparúzés tekintetében erősebben érvényesültek a korlátozó rendelkezések, itt

⁷⁵ Bibó István már érzékelte ezt a problémát, és a következő, meglehetősen kényelmetlen választ adta rá: „[A cigányságnál] sokallta erősebb morális és intellektuális kultúrájú zsidóság számára azonban az emberi lehetőségek szélére való szoríttatás morális és intellektuális feladatként jelentkezett.” BIBÓ 1984. 198. Más példákkal és meggyőzőbb érvekkel közelíti meg a kérdést SILBER 1992. 5–6.

⁷⁶ BOLGÁR 2016. 31.

⁷⁷ BOLGÁR 2016. 32. Az iparúzésre vonatkozóan azonban már Sombartnál is találhatunk adatokat. SOMBART 2001. 125–127.

⁷⁸ BÁCSKAI 1989. 94., 148.

⁷⁹ JAKAB 2014. 56–71., Ö. KOVÁCS 1996. 85., SZILI 1994. 55. – Csíki Tamás kutatásaiból azt is tudhatjuk, hogy Szatmárnémetiben már a XVIII. század elején rendelkeztek zsidók házzal, sőt földbirtokkal is, amit ráadásul azután is megtartottak, hogy a település szabad királyi városi rangra emelkedése miatt kitiltották az izraelitákat Szatmárnémetiből. Az pedig a szabályok megkerülésére és be nem tartására jó példa, hogy a kizárás után több mint tíz évvel, még mindig éltek zsidók a városban. CSÍKI 1999. 133–134.

sem beszélhetünk teljes tiltásról, hiszen a céhen kívül is működtek kézművesek, keresztények ugyanúgy, mint zsidók. Jakab Réka kutatásaiból tudjuk, hogy például Pápán, ha egy zsidó számára a földesúr letelepedési engedélyt adott, akkor bármilyen mesterséget űzhetett, csupán a katolikus ünnepekre kellett tekintettel lennie, amennyiben azokon a napokon ő sem dolgozhatott.⁸⁰ Sőt, egy helytartótanácsi rendelet értelmében a céhekből nem is szabadott kizárni azt a zsidó kézművest, aki teljesítette az általános követelményeket. 1813-tól a központi céhszabályok pedig lehetőséget adtak a zsidó iparosoknak legények tartására, és ha elég mestert sikerült kiállítani, céhek alapítására is.⁸¹ Ahogy a tiltó rendelkezéseket, úgy ezt is ki lehetett kerülni, és ki is kerülték. Ismét csak hadd hivatkozzak Pápa esetére, ahol akadt példa zsidó kézműves befogadására, bár csak elvétve, saját céhet pedig a város izraelita iparosai nem tudtak alapítani.⁸² A diszkrimináció azonban Pápán nem csak a zsidókat érintette. A katolikus céhek a protestánsok felvételétől ugyanúgy ódzkodtak.⁸³

Az új, kényszerű befektetési stratégia elképzelésének az előbbieken kívül van még egy logikai problémája is. Ahogyan Bolgár Dániel rámutatott, ha minden lehetőség zárva is lett volna a zsidóság előtt megkeresett pénze földbe, házba, nemességbe forgatására (az imént láthattuk, hogy ez nem teljesen így volt), „*még akkor is maradt volna legalább két olyan lehetőség a nyereség felhasználására, aminek igenis volt szubjektív haszna az önmagáért való reinvesztícióval ellentétben, és amire az összes ember belsőleg és erősen motivált.*”⁸⁴ Egyrészt elkölthették volna életük kényelmesebbé, szebbé és élvezetesebbé tételére (ételre, italra, ruhára stb.), másrészt kockázatos kihelyezése helyett teaurálhatták volna pénzüket, őrizgethették volna otthon egy kis ládika biztonságos lakatja mögé vagy néhány méternyi föld alá rejtve. Az elmélet ezekkel az eshetőségekkel nem számolt. Nem lehet levezetni belőle, hogy a zsidóság miért nem élt ezekkel az önmagáért való újra befektetésnél kedvezőbb lehetőségekkel.⁸⁵

Hanák páriakapitalizmus-tézisének az is szerves eleme, hogy a modern magyar kapitalizmus zsidó nagyurai és az újkor hajnalának folyton mindenüket újra befektető izraelita kényszeraskétái között apa-fiú kapcsolat van, a fiúk a

⁸⁰ JAKAB 2014. 200.

⁸¹ JAKAB 2014. 201.

⁸² Szatmárnémetiben a városi tanács szorgalmazására vettek fel zsidó tagokat a keresztény céhekbe. CSÍKI 1999. 134.

⁸³ JAKAB 2014. 138–139., 200–201.

⁸⁴ BOLGÁR 2016. 30–31.

⁸⁵ BOLGÁR 2016. 30–31.

modernitásban számukra oly előnyös üzleti modorukat a múltból hozták, magyarán családi és mentalitásbeli kontinuitás volt a XIX. század elejének zsidó terménykereskedői és a századvég iparmágnásai között.

Az empirikus kutatások azonban el kell, hogy bizonytalanítsanak minket. Bácskai Vera a XIX. század első felében munkálkodó pesti nagykereskedők szellemiségét vizsgáló kötetében több, számunkra fontos megállapítást is tesz. Egyrészt rámutat, hogy a zsidó kereskedők körében sem beszélhetünk egységes mentalitásról, a zsidók között tradicionális és a vállalkozó típusúak egyaránt megtalálhatóak voltak, ráadásul az e felekezethez tartozók között az előbbiek voltak többségben.⁸⁶ Másrészt: a társadalmi rangemelkedés nemesítéssel és ingatlanvásárlással járó folyamata a zsidó kereskedők egy része számára is vonzó lehetőségnek számított, anélkül, hogy ez a lépés kereskedelmi vállalatuk végét jelentette volna. Sőt, Bácskai szerint a nemesedés „*a vállalkozói pálya emeltyűje*” volt.⁸⁷ Ezek mellett Bácskai kutatása szerint az 1848 előtti cégeknek csupán az ötöde érte meg az 1870-es éveket.⁸⁸ Végül Bácskai eredményei közül érdemes kiemelni még azt is, hogy a Hanák elméletében oly egyértelműnek tűnő „terménykereskedőből iparmágnás” családi pályáívvvel szemben a tartósan a pályán maradó, a század elején terménykereskedelemből meggazdagodók valójában nem az iparba fektették tőkéjüket a század második felében, hanem a kereskedelmi és a bankszektorban fialtatták pénzüket. Kövér György kifejezésével élve, kereskedő-bankárok lettek.⁸⁹ Az ipari befektetések az 1848 után betelepülőkre, illetve az ekkor kereskedelmi pályát kezdőkre voltak jellemzőek.⁹⁰ Bácskai kutatása alapján tehát úgy tűnik, hogy a XIX. század első felében nem létezett a zsidóság körében egységes gazdasági mentalitás, és a Hanák által leírtakkal rokonítható vállalkozói típuson belül sem volt a szellemiség öröklődése olyan egyértelmű, mint Hanáknál.

A páriakapitalizmus-elmélete tehát, bár egy viszonylag kerek történetet ad elő a zsidó gazdasági sikerek keletkezéséről, sok szempontból vitatható, alaposabban végiggondolva pedig kételyeket ébreszt az olvasóban.

⁸⁶ BÁCSKAI 1989. 45.

⁸⁷ BÁCSKAI 1989. 79., 140–170.

⁸⁸ BÁCSKAI 1989. 22.

⁸⁹ KÖVÉR 1987. 321 – Bácskaiéhoz hasonlóan Kövér pesti kereskedő-bankárokat egy 1840–1873-as időmetszetben vizsgáló kutatása is igen sokszínű mobilizációs utakat mutatott ki a zsidó nagykereskedőknél. KÖVÉR 2012.

⁹⁰ BÁCSKAI 1989. 90–110., 217. – Hanák kapitalista szellemről szóló megállapításait Halmos Károly is vitatta. HALMOS 2005. 164–170.

GAZDASÁGI SZELLEM ÉS MOBILITÁS

Most, hogy megismerkedtünk a páriakapitalizmus-elméletének keletkezéstörténetével, és megvilágítottuk a tézis néhány kritikus pontját, itt az idő elgondolkozni azon, milyen módon lehetséges az elmélet empirikus ellenőrzése, lehetséges-e egyáltalán. Erre ugyanis a teóriának sem németországi, sem magyarországi megfogalmazói nem tettek kísérletet.

Véleményem szerint három ponton érdemes kísérletet tenni az elmélet helytállóságának tesztelésére. Az első vizsgálati lehetőségként kínálkozik Hanák azon megállapítása, amely kontinuitást feltételez a XIX. század első felének tehetős zsidó terménykereskedői, illetve ugyanezen évszázad végének iparmágnásai között. Vajon valóban így volt-e? Mint a kritikai megjegyzéseknél láthattuk, ennek cáfolatára is találhatunk példákat a szakirodalomban. Az általam ismert kutatások csak a nagyon vagyonosok körében vizsgálódtak, valószínűleg részben a bőségebb forrásbázis, részben pedig azon egyszerű oknál fogva, hogy a kapitalizmus kibontakozásának ezek a szereplők váltak a leglátványosabb és legbefolyásosabb figuráivá. Az, hogy a kisebb, vidéki kereskedők, iparosok és hitelezők sorsa (és azon belül is a zsidóké) hogyan alakult a század folyamán, tudomásom szerint nem tartozik a hazai történeti kutatások felkapottabb témái közé.⁹¹ Dolgozatom szempontjából azonban ez már csak azért sem lényegtelen kérdés, mivel Hanák — ahogyan azt fentebb röviden be is mutattam — egy komplett zsidó kereskedelmi hálózat létezéséről írt, aminek a nagykereskedők csak a csúcsát jelentették; nagyon fontos szerep hárult viszont a köztes lépcsőfokon álló közvetítő kereskedőkre.

A következőkben kísérletet teszek arra, hogy megvizsgáljam, hogy egy dunántúli kisvárosban, Pápán hogyan alakult a századvég helyi gazdasági elitjének és felmenőiknek foglalkozási mobilitása. Volt-e személyi kapcsolat a századvég vagyonos zsidó polgárai és a korábbi gazdag pápaiak között; családjaik olyan úton jutottak-e be a helyi elitbe, ahogyan azt Hanák leírja. Ez esetben

⁹¹ Természetesen születtek a témát érintő tanulmányok, monográfiák. Benda Gyula a keszthei társadalom roppant részletes vizsgálatát végezte el az 1740–1849 közötti időszakban. BENDA 2008., különösen: 219–231. – A 19. század első felének városi kereskedőit és külön a zsidó kereskedőket vizsgálta a különböző összeírások tükrében EPERJESSY 1990., különösen: 76–86. Bognár Bulcsu a dualizmuskori szombathelyi gazdasági elit körében végzett kutatásokat a virilis jegyzékek alapján. BOGNÁR 2002., BOGNÁR 2004. Kaposi Zoltán a kanizsai kereskedőket vizsgálta felekezeti bontásban az 1690–1848 közötti időszakban. KAPOSI 2003.

remélhetőleg arra is lesz mód, hogy ne csak a zsidóság, hanem a keresztény felekezetek körében is megvizsgáljam, léteztek-e felekezetspecifikus intergenerációs és/vagy intragenerációs mobilitási utak.

A második feladat, hogy megvizsgáljuk, vajon megfigyelhető-e a jellegzetes kapitalista befektetési stratégia a pápai zsidóknál már a modern kapitalizmus korszaka előtt. Azaz, mennyire támasztható alá az az állítás, hogy mivel a zsidóságot erő diszkriminatív rendelkezések minden egyéb utat elzártak előlük, nyereségüket folytonosan visszaforgatták az üzletbe, és ennek köszönhetően már a kapitalizmus kibontakozása előtt kapitalista szellemiségben üzleteltek, tehát a kényszerűség kialakított náluk egy különös, de előremutató befektetési stratégiát.

A kutatás harmadik lehetséges iránya annak vizsgálata, létezett-e a pápai zsidóknál a Weber és Sombart érvelésében még központi szerepet kapó, azonban a tézis későbbi verzióiból erkölcsi tarthatatlansága miatt kikopó kettős morál, valóban — ahogy Bolgár fogalmaz — a „*kapzsiság* [nem zsidókkal szembeni] *szabadjára engedése*”, „a *nyereségvágy kiélése kímélet nélkül*” tett-e sikeressé a zsidókat.⁹² Ezt úgy deríthetjük ki, ha megvizsgáljuk, hogyan üzleteltek a zsidó polgárok keresztény szomszédjaikkal és ehhez képest hogyan saját hit-sorsosaikkal; feltárjuk, hogy létezett-e valamilyen sajátosan zsidóságra jellemző gazdasági modor, gondolkodási forma, üzleti etika vagy etikátlanság.

A következőkben tehát úgy kísérlem meg a pápai kontextusban ellenőrizni a páriakapitalizmus-elméletet, hogy egyrészt egy mobilitási vizsgálatot végzek, másrészt a zsidó üzletemberek befektetési stratégiáját figyelem meg, harmadrészt azt próbálom meg kideríteni, vajon erkölcsi megfontolásokat nélkülöző, a keresztényekkel szemben kegyelmet nem ismerő uzsorás módjára viselkedtek-e a pápai izraeliták.

A VIZSGÁLATI TEREP: PÁPA A XIX. SZÁZADBAN

Az imént megjelölt vizsgálatok elvégzésére lokális szinten, Pápa városában teszünk kísérletet. Mielőtt ehhez hozzákezdenék, a kutatás kontextusba helyezésének és egyszersmind helyszínválasztásom alátámasztása érdekében, felvázolom a település XIX. századi történetét alapvetően a város gazdasági és felekezeti viszonyaira, valamint a helyi zsidóságra koncentrálva.

⁹² BOLGÁR 2016. 11.

Pápa a XIX. sz. század elején az Esterházy-család birtokában lévő szabadalmas mezőváros volt. 1842-ig a külső városrészek (Alsó- és Felsőváros) és a Belsőváros külön igazgatás alá tartoztak, a földesúrral kötött külön szerződést határozta meg mozgásterüket.⁹³ 1846-ig a zsidó felekezet is községet tartott fenn. A nemesség szintén önálló községet alkotott, amely csak 1848-ban egyesült a polgári önkormányzattal.⁹⁴

Pápa a Győrt Veszprémmel összekötő út közepén tulajdonképpen egy regionális kereskedelmi központ funkcióját látta el, itt gyűjtötték össze a környék mezőgazdasági termékeit.⁹⁵ Ebben a korszakban a város gazdaságára jelentős befolyást gyakorolt az Esterházyak magánföldesúri joghatósága. A pápai uradalom haszonbérletei fölött ők rendelkeztek, és — mint azt korábban már említettem — az általuk kibocsátott letelepedési engedély a céhes keretek kívül is lehetővé tette az iparuzást, ami konkurenciát teremtett a városi kézműipar számára (nem csoda, hogy a város és a földesúr között folyamatosak voltak a konfliktusok).⁹⁶ Mindezekkel együtt az Esterházyak igazgatásában lévő pápa-ugodvecseri uradalom kiépültével, továbbá fejlett kézmű- és malomiparral Pápa gazdasága a XIX. század első felében stabil képet mutatott. 1805-ben Vinter Mátyás keménycserépgyárat alapított, Toch Herman 1801-ben, Schlesinger Ábrahám pedig 1830-ban pipagyárat hozott létre.⁹⁷

A helyi hitelélet az ország általános viszonyaihoz hasonlóan alakult ebben a korszakban. Pénzkölcsönzéssel több hitelintézet foglalkozott: a polgári és a nemesi árvapénztár (vagyis két gyámpénztár), a polgári ispotály és a Rozália Franciskáról elnevezett ispotály (női kórház) pénztára, illetve a városi alapítványi pénztár. Ezek éves forgalma 1847-ben megközelítette a 390 ezer pengőforintot (első helyen a polgári árvapénztár állt 245 ezer pengőforint éves forgalommal).⁹⁸ 1848-ban egy bírósági jegyzőkönyvben szerepel egy városi takarékpénztár nevű intézmény is egy adósságyügyben, amelyről a Pápáról szóló tanulmányok korábban nem tettek említést.⁹⁹ Az újabb kutatásokból tudjuk, hogy a

⁹³ HUDI 1995a. 97., az egyesülési szerződést közli: HUDI 2001. 34–39., kommentárral ellátva újra kiadta: PETRIK 2010. 153–160. Az egyszerűség kedvéért a következőkben csak akkor említem külön a két városrészt, ha annak a dolgotat szempontjából jelentősége van.

⁹⁴ A zsidó községről lásd HUDI 1995b. 107–117., a nemesi községről uo. 97–106.

⁹⁵ JAKAB 2014. 166., 205.

⁹⁶ JAKAB 2014. 38.

⁹⁷ JAKAB 2014. 158–164.

⁹⁸ HUDI 1995b. 93.

⁹⁹ A hitelezés országos állapotára a XIX. század elején lásd: TOMKA 2000. 7. A pápai viszonyokról később még lesz szó, a század első felének zsidókat érintő hitelügyleteiről lásd: JAKAB

Pápai Takarékpénztár 1842-ben alakult „a’ munkás néposztály javára” a városi önkormányzat fenntartásával. Nyomtatott alapszabályát 1844-ben adták ki. Eszerint a befektetők maximum 400 pengőforint megtakarításukat helyezheték el a pénzügyintézetben, amely maximum 1000 pengőforint kölcsönt adhatott (megfelelő kezes mellett) a rászorulóknak. A takarékpénztár — amely az 1850-es években is eredményesen működött — Veszprém megye és Pápa város első takarékpénztára volt.¹⁰⁰ A város vezetése az uzsoráskodás visszaszorítása, a szegényebb lakosok érdekében 1844 nyarán városi zálogházat is alapított, amely az alkalmazottak hozzá nem értése és a felkért zsidó becsüsök visszaélése miatt néhány éven belül válságos helyzetbe került. 1847-ben csak a takarékpénztár kölcsöne mentette meg a csődtől.¹⁰¹

A hivatalos pénzügyintézetek mellett magánszemélyek (jobbágyok, nemesek, polgárok) szintén gyakran kölcsönöztek egymásnak.

A meghatározó gazdasági befolyás mellett az Esterházy-család Pápa felekezeti viszonyaira is nagy hatással volt. A XVII–XVIII. századi erőszakos rekatoлизáció következtében korszakunkra a városban egyértelmű katolikus dominancia érvényesült. II. József türelmi rendeletét követően az evangélikusok és a reformátusok is visszanyerték szabad vallásgyakorlatukat, így a felekezeti sokszínűség megmaradt. 1782-ben a pápai lakosság több mint kétharmada római katolikus vallású, a többi lakos református, evangélikus és izraelita vallású volt.¹⁰² Utóbbiak betelepülése az Esterházyak támogatásával a XVII–XVIII. század fordulóján indult meg. A szakirodalom egyöntetű megállapítása szerint a letelepedés engedélyezése mögött egyértelműen a főúri család gazdasági érdekei álltak.¹⁰³ A pápai zsidósággal később még bővebben foglalkozom, annyit azonban már itt érdemes megjegyezni, hogy 1847-re a zsidó vallásúak lettek a második legnépesebb felekezeti csoport a városban, ebben az évben számuk majdnem elérte a 3000 főt.¹⁰⁴

A pápai gazdaság a század közepétől kezdve nem tudott igazán sikeresen alkalmazkodni az új viszonyokhoz. Az 1830-as évektől fellendülő gyáripár nem tudott kibontakozni, a régi üzemek bezártak a 1860-as, 1870-es évekre, az újak —

2014. 141–148. A városi takarékpénztárra lásd: MNL VeML V. 2.c. Szóbeli bírósági jegyzőkönyvek, 2. 391.

¹⁰⁰ Alapítását és működését feldolgozta HUDI 2013. 463–473.

¹⁰¹ HUDI 1995b. 96.

¹⁰² HUDI 1994a. 293.

¹⁰³ HUDI 1994a. 293., JAKAB 2014. 158–161.

¹⁰⁴ HUDI 1995a. 98.

köztük a híres Kluge-féle képfestő üzem — pedig nem voltak képesek teljesen pótolni őket.¹⁰⁵ A vámhatár eltörlésével erőteljesebben megjelenő cseh és osztrák ipar főként a Pápán komoly hagyományokkal rendelkező iparágakban jelentett konkurenciát,¹⁰⁶ még a század folyamán húzóágazattá vált malomiparban pedig nem valósultak meg azok a változtatások (elsősorban a gőzmeghajtásra való áttérés), amelyek a sikeresség elengedhetetlen feltételei voltak. A legnagyobb problémát mégis a vasút viszonylag kései megjelenése jelentette. Pápa különböző okok miatt kimaradt mind a Graz, mind pedig az Adria felé tartó vasútvonalak állomásai közül, és csak kisebb mellékvonalak megállóhelye volt 1871-től.

A pápai ipar problémáit a század végén, az 1890-es években az állami dohánygyár és a Perutz testvérek által alapított textilgyár orvosolta valamelyest, amikhez csak 1913-ban csatlakozott az azóta is termelő húsgyár.¹⁰⁷ A hiteléletet sem kerülték el a gazdasági nehézségek, két pénzügyintézetnek, az 1863-ban létrehozott Pápai Takarékpénztárnak és az 1878-ban alapított Pápa Városi és Vidéki Takarékpénztárnak azonban sikerült talpon maradnia és bővítenie tőkeállományát.¹⁰⁸ Az 1870-ben alapított Pápai Népbank a pénzügyi alkalmazottak sorozatos visszaélései miatt 1878-ban csődbe ment, az ellenében 1871-ben indított Pápai Kereskedelmi Bank két év múlva szintén csődeljárás alá került.¹⁰⁹

A gazdaság ingadozó teljesítménye a népesség számának változásában is nyomon követhető. Az 1847-ben mintegy 12 000 lakosú város 1890-ig csupán körülbelül kétezer fővel gyarapodott, a gyárak építése következtében 1900-ra viszont 14 252 főről 17 427-re növekedett a pápai lakosok száma.¹¹⁰ Eközben a felekezeti arányok a század első feléhez képest nem igazán változtak; a katolikusok dominanciája valamelyest csökkent, de továbbra is jelentős maradt, a többi felekezet sorrendje nem változott. Továbbra is a zsidó lakosok voltak jelen a legnagyobb számban a római katolikusok mögött. Őket követték a reformátusok és növekvő számban az evangélikusok.¹¹¹

Mit tudhatunk XIX. századi pápai zsidóságról? Hudi József, majd Jakab Réka kutatásai alapján 1848-ig meglehetősen sokat.¹¹² A zsidó letelepedés

¹⁰⁵ GERŐ 1959. 67., LÖWY 1905. 127.

¹⁰⁶ PÖLÖSKEI 1994. 369–370.

¹⁰⁷ PÖLÖSKEI 1994. 371–372., 374., 377–378.

¹⁰⁸ KORITSCHONER 1905. 339–340.

¹⁰⁹ VOYTA 2012. 103–104., 106., 139–146.

¹¹⁰ HUDI 1995a. 98., LÖWY 1905. 127–128.

¹¹¹ LÖWY 1905. 127.

¹¹² HUDI 1984., 1994b., HUDI 1996b. 107–117., 151–155., HUDI 2006., 2007.; JAKAB 2014.

Pápán a XVII. század utolsó éveiben indult meg, pontosabban ekkor bukkant fel az első izraelita lakos a városban. 1748-ra, amikor is védlevelet kértek és kaptak Esterházy II. Ferenc földesúrtól, már 15 zsidó család élt Pápán, számuk a későbbiekben dinamikusan nőtt.¹¹³ Jakab 1800-ban 500–700 közöttire becsülte létszámukat, ami 1828-ra megduplázódott, az 1848-as zsidóösszeírásban pedig már majdnem 3000 főt tett ki.¹¹⁴

A XVIII. század második felében a növekedés lassúbb ütemben zajlott, 1870-re mintegy hatodával emelkedett a pápai zsidóság létszáma. Az 1880-as, 1890-es évekre a folyamat megállt és átfordult, a helyi izraeliták száma csökkenésnek indult. 1900-ra megközelítette az 1848-as szintet. Ennek okát a kortárs dr. Löwy László orvos — aki a város kissé megkésett millenniumi ünnepi monográfiájának demográfiával foglalkozó fejezetét írta —, abban látta, hogy az 1873-as krach következtében a helyi zsidó lakosság egy jelentős része tönkrement és a kivándorlás mellett döntött. A pápai ipar és kereskedelem hanyatlása bírta őket távozásra.¹¹⁵ Hogy valóban az 1873-as válságot és/avagy a város gazdasági problémáit kell-e látnunk a helyi zsidóság létszámának apadása mögött, nem tudom, annyi azonban biztos, hogy a század végén épült gyárak és a nyomukban némiképpen felpezsdülő gazdasági élet sem állították meg a folyamatot, ami egészen az 1940-es évekig folytatódott.¹¹⁶

1. táblázat
*Pápa lakosságának felekezeti megoszlása (1782–1900)*¹¹⁷

Felekezetek	A felekezetek létszáma és megoszlása több időmetszetben											
	1782		1847		1870		1880		1890		1900	
R. katolikus	6623	78 %	7500	61 %	8166	57 %	8526	58 %	8249	58 %	10460	60 %
Izraelita	460	5 %	2947	24 %	3499	25 %	3550	24 %	3139	22 %	3160	18 %
Református	999	12 %	1343	11 %	1638	12 %	1594	11 %	1642	12 %	2250	13 %
Evangélikus	427	5 %	541	4 %	914	6 %	984	7 %	1215	9 %	1540	9 %
Egyéb vallású	–	–	–	–	5	0 %	–	–	7	0 %	17	0 %
Összesen	8509	100 %	12331	100 %	14222	100 %	14654	100 %	14252	100 %	17427	100 %

¹¹³ JAKAB 2014. 42–56.

¹¹⁴ JAKAB 2014. 50–51.

¹¹⁵ LÖWY 1905. 127–129.

¹¹⁶ KEPECS 1993. 340–341.

¹¹⁷ JAKAB 2014. 129., LÖWY 1905. 127–128. – Löwy László elszámolásait javítottam.

A pápai zsidó társadalom felépítése — a Jakab Réka által feltárt elszórt adatok alapján — alapvetően megfelelt annak a képnek, amelyet a szakirodalom az ország zsidó lakosságáról általánosságban megrajzolt. A betelepülők elsősorban a földesúri haszonvételek bérbevételével, kereskedelemmel és ipari tevékenységgel, illetve ezek különféle kombinációjával keresték a kenyerüket. Jellemzően zsidó lakosok bérelték az uradalmi pálinkafőzdéket, kerestek a párlatokkal. Ugyancsak főként izraeliták foglalkoztak viasz- és gyertyaárusítással, valamint hamufőzéssel. A zsidó mészárosok a XIX. század elejére társaságba tömörültek, és testületileg bérelték a város és az uradalom mészárszékeit.¹¹⁸ Mint korábban láthattuk a zsidók iparúzését korlátozó törvények nem feltétlenül érték el céljukat. Pápán — ahogyan azt korábban már említettem — a város katolikus céhei mereven elzárkóztak a más felekezetűek felvételétől, ez azonban csak annyit jelentett, hogy például a zsidó kézművesek kontárként dolgoztak. Bár elviekben 1813-tól zsidók számára is lehetővé vált céhek alapítása, Pápán csak egy esetben, az izraelita szabók próbálkoztak ilyesmivel 1834-ben. Bár számuk jelentős volt, az alapításhoz remekelniük kellett volna, amit a helyi szabó céh nem engedett. Végül kompromisszumos megoldás született, 1837-től a céh zsidó mestereket is felvett soraiba.¹¹⁹ Egy 1828-as összeírás alapján a zsidó családfők mintegy 10%-a foglalkozott iparral, 1843-ra arányuk valamelyest nőtt, de továbbra is jelentősen elmaradt a kereskedőkétől.¹²⁰

A kereskedők kétségtelenül a pápai zsidóság domináns foglalkozási csoportját képezték, arányuk a valamilyen foglalkozást űző helyi zsidók között 1828-ban 30% körül alakult,¹²¹ 1848-ra azonban majdnem elérte az 50%-ot. Ez utóbbi évben a zsidóösszeírás által feltüntetett 722 foglalkoztatottból (ami a teljes pápai zsidó lakosság mintegy negyedét jelentette) 355 volt kereskedő vagy annak segédje.¹²² Jakab szavaival élve „a város kereskedelmi életének minden szintjén aktívan jelen voltak.”¹²³ Pár vagyonosabb, főként termény- és állatkereskedő mellett a csoport derékhadát a kisebb boltosok és szatócsok, valamint a házalók adták. A XIX. század első felében a kereskedelmen belül a gabonával és liszttel való üzletelés volt a legnépszerűbb — nyilvánvalóan szoros összefüggésben Pápának az Esterházy-uradalomban betöltött központi szerepével és a város

¹¹⁸ JAKAB 2014. 168–181.

¹¹⁹ JAKAB 2014. 201–202.

¹²⁰ EPERJESSY 1990. 79–80., HUDI 1995b. 109–110.

¹²¹ EPERJESSY 1990. 80.

¹²² JAKAB 2014. 51., 238.

¹²³ JAKAB 2014. 182.

számos vízimalmával. Ezen kívül jelentős volt a helyi zsidóság körében a városi kézműiparra épülő bőr-, gyapjú- és textilkereskedelem.¹²⁴ Összességében — már csak létszámukból fakadóan is — jelentős szerepet játszottak a város és főként az uradalom gazdasági életében.

Az 1848 utáni időszakból kevés információnk van a pápai zsidóság foglalkozás-szerkezetét illetően. Az emancipáció és főként a céhek 1872-es megszüntetése bizonyára új lehetőségeket nyújtott a helyi zsidóság számára. A városi ipartestületekben többen vezető szerepet töltöttek be közülük. Bár ahogyan a korábban idézett kortárs beszámoló írja, az 1873-as pénzügyi válság érzékenyen érintette a pápai zsidó kereskedőket, szerepük a későbbiekben sem csökkenhetett túlságosan, a század végének virilislistáin rendre ott találjuk a jelentősebb zsidó kereskedőket. Ezek mellett megerősödött egy helyi zsidó értelmiségi réteg is, amelynek tagjai vezető szerepet vittek mind a hitközség, mind a város életében.¹²⁵

Érdemes még néhány szót áldozni arra, milyen viszonyban álltak a pápai zsidók keresztény szomszédjaikkal, milyen mértékben integrálódtak a város társadalmába. Jakab Réka elemzése végén kiemeli, hogy a pápai zsidóság az általánosnak mondhatónál gyorsabban és mélyebben tagozódott be a helyi közösségbe, ami véleménye szerint a betelepülők „és a befogadó közeg kölcsönös integrációs hajlamát mutatja.”¹²⁶ Természetesen ez a folyamat nem zajlott zökkenőmentesen, a gazdasági érdekek gyakran különbözőek voltak, továbbá a város és az Esterházyak közötti rendszeres konfliktusok is befolyásolták. A zsidó állampolgárok dualizmuskori egyenjogúsítása megkönnyítette a felekezetek közötti kapcsolatok elmélyítését, a század végére a helyi zsidóság a város közéletének, a pápai politika, de főleg a gazdaság elitjének fontos részévé vált.¹²⁷

A Pápáról és zsidó közössége gazdasági, társadalmi helyzetéről szóló rövid összefoglaló után már csak az van hátra, hogy megindokoljam, miért ezt a várost választottam vizsgálatom terepéül. Először is, nem lennék őszinte, ha elhallgatnám személyes kötődésemet a városhoz, tudniillik itt nőttem fel. Ez nem csak az érdeklődésem kialakulása miatt volt fontos, de jelentősen megkönnyítette a kutatást is. Ám más okai is vannak választásomnak. Egyrészt, mint láthattuk, a pápai zsidóság XIX. századi helyzete sok szempontból tipikusnak mondható, már amennyire a „tipikus” a szakirodalomból kirajzolódik. Egy arisztokrata család

¹²⁴ JAKAB 2014. 181–200., 238–240.

¹²⁵ SZALAI 2003. 39–46.

¹²⁶ JAKAB 2014. 246.

¹²⁷ SZALAI 2003. 39–46.

uradalmának központjában megtelepült közösségről van szó, amelynek tagjai dominánsan kereskedelemmel (javarészt a város adottságaiból következően termény-, bórkereskedelemmel) foglalkoztak. A pápai zsidóság betelepülésének üteme és foglalkozásszerkezeti tagolódása többé-kevésbé megegyezett Hidas I. Péter több vármegye és város adatainak egybevetésével végzett összehasonlító kutatásában felvázoltakkal.¹²⁸ A helyi kereskedők belső tagolódása (legalábbis a század közepén, amikor erre pontos adataink vannak) pedig hasonló módon alakult, ahogy azt például Hanák Péter már citált tanulmányában lefesti, a házalók és hajhászok, azaz árufelhajtók tömege felett szatócsok szélesebb, valamint a leggazdagabb kereskedők szűk rétege foglalt helyet, utóbbiak közvetítették a pápai uradalom áruit a győri nagykereskedők felé.¹²⁹ Bár a XIX. század második felében a pápai gazdaság, a helyi ipar és kereskedelem nehézségekkel küzdött, a városi zsidó kereskedők és iparosok jelentős lokális gazdasági szerepüket megőrizték, többen közülük a városi elit tagjai lettek. Ezek mellett azért választottam Pápát vizsgálati terepként, mivel – mint azt már korábban említettem – a páriakapitalizmus hanáki elméletét valamilyen formában érintő empirikus kutatások elsősorban a „nagyokra”, az ország jelentősebb pénzbereire, főként a pesti zsidó kereskedőkre és hitelezőkre koncentráltak.

Be kell vallanom, egy körülmény erősen választásom ellen szól: Pápa forrásadottságai messze állnak egy történész vágyálmaitól. Ez megnehezíti a kutatást, bizonyos hézagok vagy esetenként tatóngó lyukak betömését teszi lehetetlenné, amiket kellően óvatos fogalmazással igyekszem láthatóvá tenni. Mielőtt azonban hozzálátnék forrásaim elemzéséhez, érdemes röviden bemutatni azokat és a bennük rejlő lehetőségeket.

FORRÁSOK

Kutatásom során alapvetően 5 *fajta forrást* használtam fel. A már korábban említett csapásirányok szerint csoportosítva ezeket: a mobilitás vizsgálatához pápai újságokat, anyakönyveket és virilislistákat használtam. Az üzleti szellemiség (kettős morál, befektetési stratégia) megragadásához bírósági jegyzőkönyveket és kisebb részben közjegyzői iratokat vettem igénybe.

¹²⁸ A kereskedők számaránya a pápai zsidóságon belül az 1840-es években tulajdonképpen megegyezett a Hidas által 1846-ra vonatkozólag megállapított százalékokkal, az iparosok aránya viszont mintegy 10 %-kal elmaradt a Hidas által mértektől. HIDAS 2009. 496–502.

¹²⁹ JAKAB 2014. 238–239.

Kezdjük a pápai újságokkal. Nagy segítségemre volt a kutatásban, hogy az utóbbi években a különböző helyi lapokat szövegszintű keresővel ellátva digitalissá tették. Ezek közül a legfontosabbak vizsgálatom szempontjából a *Pápai Lapok* (1874–1919), a két, egymástól eltérő időszakban megjelent *Pápai Hírlap* (1888–1890; 1903–1944), a *Dunántúli Protestáns Lap* (1890–1945), a *Pápai Közlöny* (1892–1921), a *Pápai Független Újság* (1893–1894), valamint a *Pápa és Vidéke* (1923–1944) voltak. Az újságok részletes sajtótörténeti feldolgozása és elemzése még várat magára, ezen most én sem fogok változtatni. Csak azt emelném ki, hogy a helyi lapok miben voltak hasznosak kutatásom számára. Egyrészt közölték azokat a városi virilislistákat, amelyekből kiindultam, és amelyekről még részletesebben beszélni fogok. Másrészt a pápai gazdasági és politikai elit tagjairól gyakran közöltek fontos adatokat, például anyakönyvi híreket (házasodások, halálozások, gyerekek születési adatai), gazdasági jellegű információkat (bolteladás/-vétel, cégalapítás, árverések stb.) vagy a pápaiak közéleti szerepvállalásáról írt tudósításokat. Bár néhány esetben a más, hitelesebbnek tekinthető (például hatósági) forrásokkal való összevetésből kiderült, hogy a helyi lapokban közölt adatok pontossága hagy némi kívánni valót maga után, összességében megbízható információkkal szolgáltak.

A mobilitás vizsgálathoz használt másik fontos forrástípust a virilislisták adták. A legnagyobb egyenes állami adót fizetők, más néven virilisták összeírását az 1870. évi XLII. törvénycikk (a vármegyékre és törvényhatósági jogú városokra), illetve az 1871. évi XVIII. törvénycikk (rendezett tanácsú városokra, önálló igazgatású nagyközségekre és körjegyzősége alkotó kistélepülésekre) rendelték el. E törvények értelmében a virilisek egy meghatározott része a virilisjegyzékeken kialakított sorrend alapján bekerült a helyi, illetve vármegyei önkormányzat tanácsába. Az összeírás alapját a különböző jogcímen szedett egyenes állami adók adták az adóhivatal kimutatásai alapján, de ezek közül csak az adott településen/vármegyében birtokolt javak és a helyben szerzett jövedelem után kirótt járulékot számították be. Az így kapott listát az ezzel megbízott igazolási választmányok (kis- és nagyközségekben a szolgabírók, rendezett tanácsú városokban egy a képviselőtestület által megválasztott küldöttség) öntötték végső formájába. A rangsor összeállítását még sok egyéb szabály befolyásolta, bizonyos értelmiségi szakmák tagjainak államadóját például duplán számították be.¹³⁰ A későbbiekben több kisebb-nagyobb módosítást

¹³⁰ Kétszeresen számolták be „az állami-, felekezeti-, községi- és magántanintézetek tanárai, a tudományos akademiák tagjai, a folyóirat- és lapszerkesztők, a lelkészek, az ipar- és keres-

eszközöltek a rendszeren, 1886-tól például már — még ha csak képviselőjük útján is — nők és jogi személyek is bekerülhettek a virilisek közé.¹³¹ A virilisek száma korszakunkban a törvényhatósági bizottság vagy a település képviselő-testületének fele volt. Ezen testületek létszámát a törvény alapján helyi rendeletben határozták meg. Az olyan rendezett tanácsú városokban, mint Pápa, 100 lakosra egy képviselőnek kellett jutnia, ami ez esetben a XIX. század utolsó harmadában 142 főt jelentett és csak 1912-re ugrott fel 174 főre.¹³² Ez tehát a világháború előestéjéig 71, utána 86 virilist jelentett.

A virilisjegyzékek felhasználásnak problémáit, korlátait már a forráscsoport egyik első kutatója, Vörös Károly is taglalta. Felhívta a figyelmet arra, hogy a virilisjegyzékek a rajta szereplők vagyonának nominális felméréséhez még megközelítőleg pontos adatokat sem tudnak adni. Ennek oka egyrészt a listák lokális fókusza, azaz, hogy a viriliseknek csak az adott településre vonatkozó adóalapjait vették figyelembe. Másrészt lokális szinten sem kaphatunk pontos képet, hiszen a különböző adónemeket összevonva közölték már az igazolási választmányok által készített jegyzékekben is. Ráadásul a foglalkozás megjelölése sem segít ebben az esetben, hiszen abból is csak egyet tüntettek fel a listán, és attól, hogy valaki például háztulajdonosként került bejegyzésre, még lehetséges, hogy földjei és jövedelme után fizetett adója is beszámításra került. A virilislistán feltüntetett adóösszeg szétszalazására csak az adóhatóság kimutatásainak bevonásával van mód, és még itt is bizonytalanságot okoz az adatok pontosságának kérdésessége. A vagyonalap meghatározásának problémája mellett, a listák magáról a legvagyonosabbak csoportjáról (pláne a gazdasági elitről) sem alkot hiánytalan tablót. A jegyzékbe való felvétel ugyanis tulajdonképpen a viriliselőlt döntésen múlt. Ha nem kérte felvételét a képviselőválasztási állandó névjegyzékbe vagy más törvényhatóságban is jogosult volt a

kedelmi kamarák bel- és kültagjai, ugyyszintén a magyar államban érvényes oklevéllel ellátott: tudorok, ügyvédek, orvosok, mérnökök, gyógyszerészek, sebészek, bányászok, erdészek és gazdasítzek [...]” adóját. Ráadásul, ha azonos összeggel álltak a listán, mint azok, akiknek egyszeresen számították be az adóját, akkor a kétszeres beszámításra jogosultak élveztek elsőbbséget. 1870. évi XLII. törvénycikk II. fejezet 23. §

¹³¹ 1870. évi XLII. törvénycikk; 1871. évi XVIII. törvénycikk; 1886. évi XXII. törvénycikk; VÖRÖS 1966. 145–146., GOTTFRIED 1993. 141–145., KOSJÁN 1993.

¹³² A képviselők számára vonatkozó pontos adatot 1912 előttről nem találtam, ekkor fogadták el ugyanis a város részletes szervezeti rendjét rögzítő városi rendeletet az 1886-os közigazgatási törvény alapján. A korábbi időszakra vonatkozó létszámot a virilisek számából és a lakosság összlétszámából számoltam ki. Úgy tűnik ez alapján az 1870-es években megállapított testületi létszám alapján folytak a választások 1912-ig, függetlenül a pápai népesség számának ingadozásaitól. – LÖWY 1905. 127–128., PÖLÖSKEI 1993. 394.

jegyzékbe kerülésre, és e jogával inkább ott élt (mivel a törvény értelmében csak egy helyen lehetett valaki törvényhatósági bizottsági tag), akkor neve nem került föl a hivatalosan kihirdetett virilislistára.¹³³ Mindezekhez hozzátenném, hogy a 1886-ig a közösségi javadalmak haszonbérleti vagy „a törvényhatósággal más számadási viszonyban áll[ók]” nem vehettek részt a törvényhatósági bizottságok munkájában,¹³⁴ ami — tekintve, hogy az ilyen jellegű üzletek népszerűek voltak a zsidóság körében —, nem lényegtelen szempont a korai virilislisták vizsgálatánál.

Pápa esetében a megbízott küldöttség által készített eredeti virilisjegyzék nem maradt fenn. A végleges, kihirdetett virilislistákat viszont az 1880-as évek-től a helyi lapok rendszeresen közölték. A listákat igen változó részletességgel hozták nyilvánosságra az újságokban. A rendes és póttagok nevei és az esetleges értelmiségi végzettségéből/foglalkozásból fakadó kétszeres számítást jelölő csillag mindig szerepelt, a foglalkozásra és az adóösszegre vonatkozó adatok azonban esetenként kimaradtak. Az általam ismert pápai listák legnagyobb hiányosságának dolgozatom szempontjából kétségtelenül az bizonyult, hogy nem tartalmaznak a virilisek vallására vonatkozó adatokat, így ezeket más forrásokból kellett pótolnom.

A virilisjegyzékek felhasználhatóságának általános problémái természetesen Pápan is érvényesültek, sőt, mivel egyes listákon az adóösszeg nem szerepelt, ezért a vagyonebecslés kapcsán ismertetett nehézségek még leküzdhetetlenebbnek tűnnek a város esetében. Ezek azonban dolgozatom szemszögéből nem igazán jelentenek gondot, hiszen én — mint azt a későbbiekben látni fogjuk — elsősorban arra használtam a pápai újságokban fellelhető virilislistákat, hogy mintát vehessek a pápai gazdasági szereplők krémjéből. Magyarán: számomra az volt a fontos, hogy akiknek nyomába eredek, kétségkívül gazdag emberek legyenek. Erre a célra pedig ezek a listák kiválóan alkalmasak. Mert ugyan kétségtelenül fennáll a veszélye annak, hogy a helyi gazdasági elit a lajstromozottaknál népesebb társaságot alkotott, és az is igaz, hogy a listákon helyet foglalók vagyoni-jövedelmi helyzetéről nem tudok pontos képet alkotni, de erre nem is törekedtem. Kutatásom szempontjából e problémák feloldásának nem lenne hozadéka. Nekem csupán az fontos, hogy a listák alapján kialakított

¹³³ VÖRÖS 1966. 146–149. – Amennyiben fennmaradtak, az igazoló választmány kihirdetés előtt irataiban lehetséges, hogy megtalálhatóak olyan személyek is, akik későbbi döntésük értelmében nem kerültek fel a kihirdetett jegyzékre.

¹³⁴ 1871. évi XVIII. törvénycikk II. Fejezet 20. §

mintába a helyi gazdasági és jóléti elit köréből kerüljenek ki a személyek, és a virilisek kétségtelenül közéjük tartoztak.

A virilislistákon található személyek azonosításának legjobb forrásául a születési és halotti anyakönyvek szolgáltak. Ezekből tudható meg biztosan a virilista születési és halálozási dátuma mellett az illető vallása, foglalkozása és szülei alapvető adatai, de némi információval szolgálnak házastársával és gyermekeivel kapcsolatban is. Nehézségeket azonban ez a forrástípus is rejt magában, nem is keveset. A formanyomtatványokon, közhivatali irányítással végzett ügynevezett polgári vagy állami anyakönyvezés az 1894. évi XXXIII. törvénycikk értelmében 1895 októberében indult meg Magyarországon. Ezt megelőzően az egyházak feladata volt a népesség felekezetenkénti nyilvántartása, amit helyi szinten a lelkészek, rabbik végeztek el. Ezek az anyakönyvek roppant változatos formában állnak a kutatók rendelkezésére, felhasználásukat azonban nehezíti, hogy a sablonok és előnyomtatott táblázatok hiánya az 1800-as évek első évtizedeiig nagy teret adott az anyakönyvet vezető lelkésznek. Ő döntött róla, hogy milyen információkat jegyez le az matrikulába. Ez azt jelentette, hogy például a születési dátum helyett sokszor csak a keresztelezés időpontját írták be, gyakran hiányoztak a szülők vagy az elhunyt foglalkozására vonatkozó adatok, amelyeket egyébként is csak a XIX. század elejétől kellett rögzíteniük.¹³⁵

A problémák egy része az állami anyakönyvekre is érvényes. Mivel kutatásom szempontjából a halotti anyakönyveknek van kiemelt szerepük (hiszen az általam vizsgált személyek mind 1895 előtt születtek, így az állami anyakönyvekbe nevük legfeljebb házasságkötéskor, gyermekük születésekor és természetesen haláluk esetén került be), a következőkben csak ezekre koncentrálnék. A már említett 1894. évi XXXIII. törvénycikk pontosan rögzítette milyen információkat kell tartalmaznia a különböző anyakönyveknek. A halottiak esetében ezek a következők voltak: „1. a bejelentő családi és utónevét, állását (foglalkozását) és lakhelyét; 2. a haláleset helyét és idejét (év, hó, nap és óra); 3. az elhalt családi és utónevét, vallását, korát, állását (foglalkozását), lakhelyét és születéshelyét; 4. az elhalt élő, elhunyt vagy tőle elvált házastársának családi és utónevét, vagy annak megemlítését, hogy az elhalt nőtlen, illetőleg hajadon volt; 5. az elhalt szüleinek családi és utónevét, állását (foglalkozását) és lakhelyét; 6. a halál okát.”¹³⁶

¹³⁵ SZABADI 2012. 6.

¹³⁶ 1894. évi XXXIII. törvénycikk III. Fejezet 71. §

1907-ig pedánsan követték a törvény betűjét, a hivatalokba eljuttatott anyakönyvekben minden bejegyzés külön oldalon szerepel, az elhunyt foglalkozása és születési helye mellett a szülők foglalkozását is megadták. Sőt a gondos anyakönyvvezetők arra is ügyeltek, hogy az elhalálozást bejelentő személy esetében is megadják, milyen viszonyban állt az elhunytal.¹³⁷ Ezek a korai polgári halotti anyakönyvek kiválóan alkalmasak az elhunyt születési anyakönyvének és felmenőinek visszakeresésére. Kisebb nehézséget legfeljebb az okoz, hogy a pontos születési dátum helyett csupán az életkort adták meg, ami az anyakönyvvezető és a bejelentők értelmezésétől függően három lehetséges születési évet jelenthet. Ez a kis kellemetlenség azonban eltörlül a későbbi anyakönyvek szűkszavúsága jelentette probléma mellett. 1907-től kezdve (bizonyos településeken korábban is) változtattak a bejegyzési sablonon.¹³⁸ A korábbi „egy oldal egy bejegyzés”-elvén felépülő könyveket felváltották a két oldalon terpeszkedő táblázatok, amelyekbe hat halálesetet lehetett regisztrálni. Ez a változás azt vonta magával, hogy az elhunyt születési helyét már nem tartották fontosnak feljegyezni. Szüleinek is csak a neve, foglalkozása viszont nem került be az anyakönyvbe. Így viszont nagyon megnehezült az adott személy születési anyakönyvének visszakeresése, még akkor is, ha Pápa esetében a XIX. század közepétől a bevándorlás meglehetősen kis volumenű volt, így feltételezhető, hogy a század végén a helyi virilislistákon szereplők nem újonnan érkeztek a városba, hanem már itt születtek. Ezeken kívül fontos még megemlíteni azt az azonosítás során felmerülő problémát, hogy azoknak a pápai zsidó polgároknak, akik megélték az 1944-es elhurcolást és a holokausztban veszítették életüket, anyakönyvi bejegyzését megtalálni nagyon nehéz feladat.

Áttérve a pápai zsidók gazdasági mentalitását, jelesül az állítólagos kettős morált és a zsidóság sajátos befektetési stratégiáját firtató vizsgálatom forrásaira, elsőként a szóbeli bírósági jegyzőkönyvekről kell szót ejtenem. Kutatásom során a Veszprém Megyei Levéltár Pápai Fióklevéltárában őrzött 1837 és 1848 közötti pápai¹³⁹ bírósági iratokat használtam fel.¹⁴⁰ E szóbeli bíróságok

¹³⁷ Ez abból a szempontból lehet fontos, hogy a haláleset bejelentése gyakran valamelyik gyerekre vagy közeli hozzátartozóra hárult, így nem csak az elhunyt házastársa és szülei, de adott esetben egyéb rokona is megemlítésre került a halotti anyakönyvi bejegyzésekben.

¹³⁸ Törvényi változásról nem tudok, úgy tűnik költséghatékonysági szempontból eltekintettek a korábbi szabályozás betűhív betartásától.

¹³⁹ A bíróság 1842-ig, a külső és belső városrészek korábban említett egyesítéséig a Belsőváros tanácsának bíróságaként működött.

¹⁴⁰ A Sombart- és Weber-féle kettős morál és a Hanák által felvetett sajátos befektetési stratégia vizsgálatához azért egy XIX. század eleji forrást választottam, mivel az említett szerzők az

működését az 1836. évi XX. törvénycikk és az 1840. évi XI. törvénycikk szabályozta. Az 1836-os törvény alapján a 60 forint¹⁴¹ értéket meg nem haladó keresetek tárgyalása tartozott hozzájuk, amik leginkább adóssági ügyeket jelentettek. Az 1840-es rendelkezés az értékhatárt 200 forintra emelte, valamint kikötötte, hogy azon adósokkal szemben, akik előzőleg (értsd: az adóslevélben) magukat alávetették a szóbeli perek bíróságának, bármekkora összegről szóló kereset benyújtható.

A perek a tanáccsal rendelkező városokban — így Pápán is — a bíró és két tanácsstag vezetésével folytak. A kereseteket szóban és írásban is be lehetett nyújtani. Maga a per szóbeli vagy más néven sommás volt. Ez alapvetően azt jelentette, hogy a felek szóban adták elő mondandójukat,¹⁴² amit a bíróság jegyzett le, és az ítéletet rögtön meg is hozta. Leginkább a nem nemesek ügyeiben volt jellemző eljárási forma, de az újabb jogtörténeti kutatások szerint a nemesek is inkább választották a gyorsan lezajló sommás pereket.¹⁴³ A megidézett alperesnek — avagy korabeli megfogalmazásban: panaszlott félnek — kötelező volt a bíróság előtt megjelennie, ellenkező esetben a pert a felperes — vagyis a panaszolkodó — javára ítélték meg, és a keresetben szereplő összegben, valamint a perköltségeken felül az alperes makacssági díjjal is tartozott a bíróságnak. A felek igazukat az eskütétel mellett leginkább szerződéseikkel, adóslevelekkel, azaz dokumentumokkal, valamint tanúkkal próbálták bizonyítani. Ha valaki nem értett egyet az ítélettel a vármegyei törvényszékhez fellebbezhetett, ez azonban meglehetősen ritkán fordult elő. A jegyzőkönyvekben ülésenként, dátummal ellátva rögzítették az ügyeket. Minden tárgyalási napnál felsorolták a bíróság jelenlevő tagjait, ezt követően részletezték az ügyeket. A jogi szövegek jellegéből fakadóan a jegyzőkönyvek sok sablonszerű megfogalmazást tartalmaznak, mind az eset taglalásában mind pedig az ítéletben, ez azonban a felek álláspontjának értelmezését nem akadályozza meg, egyediségüket így sem veszítik el.¹⁴⁴ Először a keresetet benyújtó fél panaszát foglalta össze az

emancipáció előtti időszakra vonatkoztatták megállapításaikat.

¹⁴¹ Konvencionális vagy más néven pengőforintról, ezüstforintról van szó. Egy pengőforint 60 pengőkrajcárt tett ki; egy pengőforint 2,5 váltóforintot, vagyis 150 váltókrajcárt ért. HUDI 2001. 383.

¹⁴² A bíróság azonban megengedte, hogy az alperesek írásban közöljék válaszukat a felperes vádjaira, amit a peres eljárás során a bíróság előtt felolvastak.

¹⁴³ MEZEY 1999. 358., 373.

¹⁴⁴ Mint minden olyan jegyzőkönyv esetében, amelyben nem szó szerint rögzítették az elmondottakat, itt is felmerülhet a hitelesség kérdése, azaz, hogy mennyiben változtathatta meg a jegyzőkönyv vezetője a felek által elmondott szöveget, mennyiben módosította azok jelentését.

titkár, majd az alperes válaszát. Ha a felek igényelték, tanúkat is meghallgattak és röviden a jegyzőkönyvbe vezették vallomásukat. Végül külön kiemelve következett az ítélet vagy amennyiben más volt a per végkimenetele, akkor azt rögzítették.

Vizsgálatom szempontjából az 1837 és 1848 közötti szóbeli bírósági jegyzőkönyvek legnagyobb előnye (ami egyszersmind azt is megvilágítja, miért választottam ezt a forrást), hogy az iratanyag jelentős részében rögzítették, a pereskedő felek közül ki volt zsidó vallású. Azért csak jelentős részében, mert láthatóan a jegyzőkönyv vezetését valamikor a 1840-es évek közepétől részben átvállaló írnok kisebb hangsúlyt fektetett a felekezeti kötődés rögzítésére. Ez a kellemetlenség azonban a Jakab Réka által monográfiájában közölt források, legfőképpen az 1848. évi zsidóösszeírás névsora alapján kiküszöbölhetőnek tűnik.¹⁴⁵ Természetesen lehetséges, hogy a zsidó felekezet megjelölésénél hibákat ejtett a bíróság, azonban az összes, jegyzőkönyvben szereplő személy (több száz fő) vallását teljes bizonyossággal, csak egy komoly anyakönyvi kutatás tudná tisztázni, amit jelenleg nem volt módom elvégezni. Ezt a hibalehetőséget mindenesetre a következtetések levonásakor érdemes figyelembe venni, mint ahogyan azt is, hogy mivel a forrás csak a zsidó vallást jelölte külön, a keresztény felekezetek megkülönböztetésére sincs mód, illetve ez is csak egy széleskörű anyakönyvi kutatással lenne lehetséges.

A forrás további előnye, hogy összepszerűen megragadhatóvá teszi a pápai lakosok közötti gazdasági ügyleteket, már persze azokat, amik nem a legideálisabb forgatókönyv szerint bonyolódtak. Több esetben a kölcsönért felszámított kamat mértékét is említi a forrás. Az összepszerűségből azonban némi nehézség is adódik. A jegyzőkönyvben található összegeket hol váltó-, hol ezüstforintban adták meg. A két pénznem közötti átváltás aránya ismert,¹⁴⁶ a problémát inkább azok a bejegyzések okozzák, amelyekben a bíróság titkára nem jelölte pontosan mire gondol, nemes egyszerűséggel csak a forint szót vagy annak rövidítését szerepeltette az iraton. Szerencsére ilyen esetből elenyészően kevés volt. Ezeken kívül forrásomnak még két hiányosságáról kell említést

Teljesen megnyugtató választ adni ezekre a kérdésekre véleményem szerint nem lehet. Úgy gondolom, hogy amennyiben nem látszik nyoma a befolyásolás szándékának, nem találunk olyan indokot, ami miatt a szöveg létrehozója módosítani akarta volna az elhangzottakat, akkor hitelesnek fogadhatjuk el az adott forrást. Az általam vizsgált forrásban nem találtam ilyen kizáró okot.

¹⁴⁵ JAKAB 2014. 259–271.

¹⁴⁶ KÖVÉR 2010. 47., HUDI 2001. 383.

tennem. Egyrészt a jegyzőkönyvben csak a viszonylagosan kis értékű kölcsönök, szerződések és egyéb gazdasági jellegű ügyek szerepelnek, legalább is az 1840-es módosításig. Ebből következőleg megállapításaim még Pápa vonatkozásában is korlátozott érvényességgel bírnak majd. Másrészt a szóbeli bíróság nem foglalkozott büntetőügyekkel, így a gazdasági bűncselekmények nem hozzájuk kerültek, ezekről tehát csak elvétve, más ügyekhez kapcsolódva bukkanhatnak fel nyomok az általam vizsgált jegyzőkönyvekben.

Egy személy, Stern Ármin esetében 1875 és 1896 közötti közjegyzői iratokat is vizsgáltam. Ezek közül a gazdasági vonatkozású iratok lehetősége nyújtanak egy-egy személy üzleti viszonyainak mélyebb feltérképezésére, de ezeknek is vannak a korlátaik. Egyrészt a közjegyző által hitelesített szerződéseknek a törvényesség keretein belül kellett mozogniuk, így valószínűtlen, hogy például a megengedettnél magasabb kamatokra bukkanjunk bennük. Másrészt nem minden üzlet megkötéséről készült hitelesített irat. Lehetséges tehát, hogy az adott személy tevékenységének marad egy olyan szürke zónája, amely gazdasági mentalitásának szempontjából fontos lehet. Így is tartalmazzanak azonban ezek az iratok elég fogódzót, amelyekkel óvatos megállapítások tehetők.

FELEKEZETSPECIFIKUS VAGY EGYÉNI ÉLETÚT?

Elsőként a XIX. század végének pápai gazdasági elitje körében tettem kísérletet egy mobilitási vizsgálat elvégzésére. Ennek során arra kerestem a választ, hogy vajon a Hanák által felvázolt „terménykereskedőből iparmágnás” generációk közötti mobilitási út mennyiben lehet helytálló, a gazdag szülők gyermekei voltak-e a századvégi Pápa legvagyonosabb zsidó polgárai. Másik kérdésem az volt, hogy fedezhetünk-e fel felekezetekhez köthető, jellemző pályáíveket.

Elsőként azt kellett meghatároznom, milyen mintán fogom elvégezni a kísérletet. A gazdasági elit körülhatárolását a virilislisták segítségével végeztem el. A kutatás időkereteit szétfeszítette, képességeimet meghaladta volna egy minden virilisre kiterjedő, átfogó vizsgálat, ezért szűkítenem kellett a kört. Kiválasztottam három listát egy mintegy harminc éves periódusból, egyet az 1885., egyet az 1894. és egyet az 1906. évre vonatkozóan.¹⁴⁷ Az így kapott populáció még továbbra is több száz főt jelentett volna (beleszámítva az átfedéseket is), ezért úgy döntöttem, hogy minden listából kiválasztom a harminc

¹⁴⁷ Pápai Lapok, 1884. december 28. 219., 1893. december 17. 51.; Pápai Hírlap, 1905. szeptember 2. 4.

legnagyobb adót fizető természetes személyt.¹⁴⁸ A vizsgálatom alapját jelentő csoport így — a többször is szereplő személyeket természetesen egyszer számolva — hatvanegy főt fogott össze. Ebben benne vannak az értelmiségi jogcímen adójukat duplázók is. Jogosan merülhet fel a kérdés, hogy amennyiben a gazdasági elitbe tartozókat kívánom vizsgálni, miért nem csak az egyszeri beszámítással bekerülő viriliseket vettem figyelembe. Legfőképpen azért döntöttem így, mert — mint látni fogjuk — a duplázók általában nem csak értelmiségi szakmát űztek, hanem valamilyen gazdasági tevékenységet is folytattak, sőt akadt olyan is, akinek ez utóbbi volt a fő elfoglaltsága. Másrészt viszont azt sem árt szem előtt tartani, hogy a zsidóság egyik jellemző mobilitási útjának az értelmiségi pályák felé orientálódást tartja a szakirodalom, így a duplázók kihagyása esetén fennállt volna az a veszély, hogy jellegzetes életutak vizsgálatát nem végzem el. Ez a pozitívan diszkriminált csoport az általam vizsgált lista mintegy felét teszi ki, 61-ből 28 fő adóját számították be duplán.¹⁴⁹ Közülük magasan a legtöbben református vallásúak voltak (39,3 %),¹⁵⁰ őket követték a katolikusok (25 %), majd az izraeliták (10,7 %), illetve az evangélikusok, öt esetben viszont nem tudtam meghatározni kutatott személyek vallását.

2. sz. táblázat

Az duplán számított adóösszeggel listára kerülő virilisek felekezeti megoszlása

Felekezet	A duplázó virilisek	
	<i>száma</i>	<i>aránya</i>
római katolikus	7	25%
református	11	39%
evangélikus	2	7%
izraelita	3	11%
ismeretlen	5	18%

¹⁴⁸ Mint azt korábban jeleztem, 1886-tól a virilisek közé jogi személyeket is felvettek, így Pápa esetében is ott találjuk például a Pápai Takarékpénztárt, a Pápa és Vidéke Takarékpénztárt, valamint több egyházi szervezetet. Ezek kérdésfeltevésem szempontjából teljesen irrelevánsak, ezért helyettük természetes személyeket vettem be a vizsgált csoportba.

¹⁴⁹ Ez azonban csak azt jelenti, hogy ennyi jelölt igazolta a jogosultságát. Az általam összeállított listán is találhatunk olyan személyt, akit feltételezett végzettsége alapján megilletett volna a kétszeres beszámítás, de valamilyen okból mégsem igényelte/kapta meg azt. Ilyen például Máday Izidor miniszteri tanácsos, közigazdász, aki Budapesten élt, és mint látni fogjuk, egyébként sem szorult rá a duplázásra.

¹⁵⁰ Ez meglepő lehet annak fényében, hogy a lakosságon belüli arányszámukat tekintve csak a harmadikak voltak a városban.

Miután kellően leszűkítettem a vizsgálandó csoportot, elkezdtem feltárni a virilisek, illetve felmenőik és utódaik életrajzi adatait. Mivel Pápa kapcsán ebből a korszakból nem igazán található olyan szakirodalom, amely mankóul szolgálhatna egy ilyen kutatásban, ezért az alapoktól kellett kezdenem. Első lépésként a pápai újságok kereshető adatbázisához fordultam segítségért, amelyekben, jó esetben külön cikkben foglalkoztak a város jelesebb polgárainak halálával, rosszabb esetben az anyakönyvi hírekben tettek említést róluk, legrosszabb esetben pedig semmilyen információval nem szolgáltak (ez főként a nem Pápán elhunyt személyeknél fordult elő). A halálozás dátumának és helyének ismeretében megkereshettem az illető halotti anyakönyvi bejegyzését, ami a korábban már ismertettek szerint több vagy kevesebb információval szolgált az elhunytira (főként vallására!) és szüleire, valamint házastársára vonatkozóan.

Jó esetben megtaláltam az adott pápai virilist valamelyik felekezeti anyakönyvben, amelyből szülei kiléte és (megint csak szerencsés esetben) azok foglalkozása is biztossá vált. Innen azonban csak akkor haladhattam volna tovább a családfa visszafejtésében, ha az összes pápai anyakönyvet végignéztem volna a XVIII. század közepéig, amire kutatási kapacitásaim elégtelenek voltak.¹⁵¹ Ezek után ismét más forrásokhoz, leginkább újságokhoz fordultam, hogy a vizsgált csoportban szereplőkről tovább bővítsem ismereteimet, általában így bukkantam rá gyermekeikre is, főként házassági rovatokban. Az általam vizsgált források korántsem szolgáltattak bőséges adatokat.

A listámon található hatvanegy személy közül tizenháromról semmit, vagy nagyon minimális mennyiségű adatot sikerült összegyűjtenem. Közülük egy esetben találtam bizonyítékot az illető vallására nézvést, további három esetben találtam bizonyos felekezethez való kötődésre utaló jeleket,¹⁵² de ezek nem tisztázták a kérdést megnyugtatóan. Néhányuknál találtam egyéb életrajzi töredékeket, de mivel a vallásuk, valamint születésük és elhalálozásuk körülményei homályban maradtak, a továbbiakban ezt a tizenhárom személyt kizártam a vizsgálatból.

¹⁵¹ Nem beszélve a további nehézségekről, mint például a gyakori névegyezések vagy a migráció, a hiányzó, vagy hibás anyakönyvek.

¹⁵² A háromból kettő személynél, *Bóhm Móric* és *Deutsch Dávid* esetében feltételeztem, hogy zsidó vallásúak, mivel egy Bóhm Móricné és egy Deutsch Dávidné szerepelt a pápai Izraelita Nőegylet felülfizetői között 1904-ben. Azonban sem arról nem tudtam meggyőződni, hogy az említett nők az általam kutatott férfiak feleségei, sem az nem tűnt perdöntő bizonyítéknak, hogy az Izraelita Nőegylet bálján adakoztak, hiszen, ha jobban megnézzük a pápai bálók és fogadások felülfizetőit hamar rájöhettünk, hogy ezeken a társasági eseményeken felekezeti kötődéstől függetlenül vett részt a pápai társadalom krémje, és kötelességének érezte az adományozást.

A maradék 48 személy felekezeti hovatartozását maradéktalanul sikerült feltárnom. Ezek alapján az általam vizsgált, 1885 és 1906 közötti virilisekből kialakított csoport vallási megoszlása a következőképpen alakult. A sort a katolikusok vezették, ők adták a sokaság 35,4%-át. Őket követték nem sokkal lemaradva a zsidó vallású virilisek 31,25%-kal, majd a reformátusok 11 fővel, azaz 22,9%-os részesedéssel. Végezetül akadt még a listán 4 evangélikus vallású képviselő és 1 megkeresztelkedett is, aki a zsidó vallásról a katolikusra tért át. A sorrend tehát megegyezett a város népességének felekezeti megoszlásánál láttakkal, az arányok tekintetében viszont a zsidóság felülreprezentáltságát figyelhetjük meg.

Foglalkozási megoszlás tekintetében nem ilyen egyszerű a helyzet. A három felhasznált virilislistából csak az 1885-ös és az 1894-es tartalmaz erre vonatkozó adatokat, az 1906-os listából ezek kimaradtak. Emellett az az általános propozográfiai probléma is nehezítette a dolgomat, hogy a listámon szereplő személyek jellemzően több foglalkozást is űztek, így vagy nagyon szerteágazóak lennének a leírt adatok, vagy kevésbé ragadnám meg velük a valós helyzetet. Ezeket a nehézségeket szem előtt tartva a foglalkozási megoszlás tárgyalásától most eltekintek, annyi kivétellel, hogy egy táblázatba összefoglalom az 1885. és 1894. évi pápai virilisek foglalkozási összetételét a listán szereplő adatok alapján. A későbbiekben, a személyenkénti leíráskor lesz mód a további részletes kifejtés.

3. sz. táblázat

*A pápai virilisek foglalkozás szerinti megoszlása 1885-ben és 1894-ben
(Forrás: Pápai Lapok, 1884. december 28. 219., 1893. december 17. 229.)*

Foglalkozás	Kimutatás éve			
	1885		1894	
	<i>szám</i>	<i>%</i>	<i>szám</i>	<i>%</i>
Bérlő	1	1	3	4
Szabadfoglalkozású értelmiségi (építész, gyógyszerész, ügyvéd, orvos)	13	18	14	17
Földbirtokos	5	7	7	8
Háztulajdonos	0	0	2	2
Iparos	10	14	14	17
Közhivatalnok	8	11	9	11
Kereskedő	21	30	20	24
Magánzó	7	10	2	2

Pap	2	3	1	1
Tanár	2	3	2	2
Nem ismert / jogi személy	2	3	10	12
Összesen	71	100	84	100

Kutatásom szempontjából a viriliseim felekezetének meghatározása nagyon lényeges, de korántsem elégséges eredmény. Az inter- illetve az intragenerációs mobilitás vizsgálatához meg kellett tudnom legalább az apák foglalkozását, valamint bővebb információkat a virilisek életútjáról. Ezek feltárása a 48 főből 19-nél sikerült, további 4 esetben pedig a virilisek gyermekeiről tudtam felhasználható információkat szerezni. Bár utóbbiak kissé kilógnak az eredetileg tervezett kutatási irányból, mégis úgy gondolom, hasznos információkkal bővíthetik a vizsgálatot. Ez a 23 fős minta felekezeti megoszlásában nagyjából meggyezik a bővebb lista arányaival. A következőkben tehát ennek a 23 személynek és közvetlen családtagjaiknak az életútját próbálom felvázolni felekezetenként, azon belül pedig foglalkozásonként csoportosítva a viriliseket.

Római katolikusok

A legnagyobb csoportot a római katolikus vallásúak alkotják; a 23 főből 9 tartozott ehhez a felekezethez. Közülük a két *Esterházy* gróf, *Móric* (1856–1900) és öccse, *Sándor* (1868–1925) tipikusnak mondható arisztokrata pályát futottak be. Apjuk, gróf Esterházy Pál (1805–1877) 1848–1849-ben honvédtisztként szolgált, a komáromi erődben tette a le a fegyvert, majd 1853-ig emigrációban élt. Hazatérve a pápa-ugod-devecseri uradalom irányítását vette át. A kiegyezést követően a községbe is bekapcsolódott, 1867-ben megválasztották országgyűlési képviselőnek. 1877-ben vadászbalesetben hunyt el. Egy évvel később nagykorúsították a huszonegy éves *Móricot*, legidősebb fiát, aki átvette az uradalom névleges, majd később tényleges irányítását.¹⁵³

Gróf Esterházy Móric korábban Budapesten végezte középiskolai és egyetemi tanulmányait, majd átvéve az atyai birtokot, élénken bekapcsolódott a vármegyei községbe, olyannyira, hogy 1885 és 1898 között Veszprém megye főispánja volt. Községi működésén kívül csak a mezőgazdasági tevékenységéről van tudomásom, illetve a kettő ötvöztetéséül a megyei gazdasági egyesület elnökeként is működött. Földbirtokai befolyó jövedelme rangjához mérten

¹⁵³ BONA 1987. 143., GUDENUS 1990. 360., HUDI 2013. 92.

tetemes lehetett, arra legalább is mindig elég volt helyi földbirtoka, hogy a virilisták élén szerepeljen.¹⁵⁴ Ipari befektetéseiről nincs tudomásom, ezzel kapcsolatban csupán annyit jegyeznek meg, hogy a Pápa-Tapolca-Keszthely-Sümeg vasútvonal építését ellenezte, mivel el akarta kerülni birtokai átszervezését.¹⁵⁵

Gróf Esterházy Sándor a vármegyei közélet helyett diplomáciai pályára lépett. Egy ideig a drezdai követségen követségi titkárként szolgált. A katonaságban lovaskapitányi rangig vitte. Birtokai előbb Mezőlak és Torony uradalmait foglalta magába, a századfordulót követően pedig Marcaltón és Malomsokon gazdálkodott.¹⁵⁶ Ezek alapján érthető, hogy a pápai listákon nem foglalt el olyan előkelő helyet, mint bátyja, de a megyei listák alapján ő is komoly jövedelemre tett szert földbirtokaiból. Egyéb gazdasági tevékenységre utaló jelet viszont nála sem találtam.

A kilenc katolikus virilis közül hárman valamilyen állami hivatalt töltöttek be. *Idősebb Martonfalvy Elek* (1821–1904) az 1895-ös virilis listán nyugalmazott törvényszéki elnökként szerepelt. Apja, martonfalvai Martonfalvy Mihály pápai illetőségű iszkázi földbirtokos volt, családjuk régi pápai nemesi dinasztíának számított. Az idősebb Martonfalvy Elek jellemző módon a földbirtokosság mellett¹⁵⁷ Pozsonyban jogi tanulmányokat folytatott. 1843-ban szerzett ügyvédi oklevelet. 1848–1849-ben a pápai járás szolgabírája volt.¹⁵⁸ 1848-ban nemzetőrtisztnek is megválasztották, de erről a tisztségeről lemondott.¹⁵⁹ A megtorlások idején korábbi szerepvállalása miatt a vármegyei igazgatásból kiszorult, vagy saját elhatározásból kilépett (a Pápai Hírlapban megjelent nekrológja természetesen az utóbbi verziót közölte), azonban egy alacsonyabb közigazgatási pozícióban, Pápa város ügyvédjeként alkalmazást nyert. Később az Esterházy család helyi ügyvédjeként működött. 1871-ben visszatért az államigazgatásba, előbb Horváth Boldizsár és Bittó István igazságügyminiszterek unszolására (akikkel nekrológja szerint jó barátságot ápolt) elvállalta a pápai törvényszék megszervezésével megbízott miniszteri biztosi állást, ennek megszűnése után pedig a kaposvári, majd a győri törvényszék elnöke lett. Innen

¹⁵⁴ HUDI 2013. 92., STURM 1888. 90.

¹⁵⁵ PÖLÖSKEI 1994. 373.

¹⁵⁶ GUDENUS 1990. 362., STURM 1901. 94., VÉGVÁRY–ZIMMER 1910. 98. – Az 1907. évi vármegyei virilistán is marcaltóiként szerepel. Pápai Hírlap, 1906. szeptember 29. 3.

¹⁵⁷ Pápai Hírlap, 1905. augusztus 19. 3.

¹⁵⁸ HUDI 2001. 40.

¹⁵⁹ Nemzetőri működéséről egy cikken belül is ellentmondásos információkat közölt a helyi sajtó. Pápai Hírlap, 1904. szeptember 3. 4.

vonult nyugdíjba, de a városi és megyei közélet aktív résztvevője maradt, főként a pápai katolikus egyházközség életében vállalt fontos szerepet.¹⁶⁰ Ház- és földbirtoka,¹⁶¹ valamint a hivatali pályán szerzett jövedelme mellett Martonfalvay a városi pénzügyi-ipari beruházásokba is beszállt. 1888-ban a Pápai Takarékpénztár igazgatósági tagjaként bukkan fel, és hasonló minőségében találkozunk vele 1904-ben a Pápai Kád- és Gőzfürdő Részvénytársaságban, miután egy évvel korábban a másik pápai fürdőkkel foglalkozó cég, a Pápai Uszoda Részvénytársulatban megszűnt igazgatósági tagsága.¹⁶²

Fia, *ifjabb Martonfalvay Elek* (1853–1923) élete apja nyomdokain haladt. Ő is ügyvéd lett, bár emellett újságíróként országos lapokban (Borsszem Jankó, Fővárosi Lapok, Hon, Pesti Napló, Üstökös, Vasárnapi Újság) publikált, és a pápai sajtóélet meghatározó szereplője volt. A város üzleti életében ő is tevékenyen részt vett, az apjánál már felsorolt társaságokban, valamint a Pápa Városi és Vidéki Takarékpénztárban kapott igazgatósági tagságot.¹⁶³

Szintén a közszolgálatnak szentelte életét *Mikovinyi Ödön* (1845 k. – 1926). Életéről nem sok mindent sikerült kiderítenem. Apja, nemes Mikovinyi Ignác ház- és földbirtokos, ügyvéd, és városbíró¹⁶⁴ példáját követve választotta a jogi pályát, ahol a királyi ítélőtáblabírói pozícióig jutott. A városi közéletben is meghatározó szereplőként tűnt fel; például elnöke volt a pápai Nemzeti Kaszinónak, valamint a Pápa és Vidéke Kaszinónak, emellett pedig részt vett a Katolikus Kör igazgatósági munkájában is.¹⁶⁵ Arról azonban, hogy Martonfalvayékhoz hasonlóan befektetésekre adta volna a fejét, nem tudok. Egyedül kisiparosok, földművesek, munkások ellátására az 1906-ban alapított Pápa és Vidéke Keresztény Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezetnek lett a tagja, melynek Fő tér–Korvin utca sarkán lévő üzletében somlói borait is árusították.¹⁶⁶

Végül közhivatali pályán mozgott *Sült József* (1852–1921) is. Az ő esetében az apjáról egyáltalán nem, csupán a gyermekeiről sikerült adatokat gyűjtenem. Sült Zarka Dénes halálát követően a város közjegyzője lett, emellett a közügyek

¹⁶⁰ Pápa és Vidéke, 1910. november 20. 6., Pápai Hírlap, 1904. szeptember 3. 4.

¹⁶¹ Házában kapott helyet a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének pápai fiókja. Pápai Közlöny, 1893. július 9. 4.

¹⁶² Központi Értesítő, 1903. április 26. 640., Pápai Hírlap, 1904. április 16. 5., Pápai Lapok, 1888. február 26. 37.

¹⁶³ HUDI 2001. 40., KATONA 2002. 355., Központi Értesítő: 1895. április 25. 640., 1898. május 5. 583.; 1898. június 2. 741., 1907. december 5. 2251.; SZINNYEI 1902. 744.

¹⁶⁴ HUDI 2001. 147., KATONA 2002. 355.

¹⁶⁵ Pápa és Vidéke, 1907. március 3. 4., 1907. május 5. 5., 1910. augusztus 7. 2.

¹⁶⁶ HUDI 2011. 301. Pápai és Vidéke 1912. november 24. 8.

terén kifejtett tevékenységéért 1896-ban királyi tanácsosi címet is kapott. A római katolikus hitközség világi elnöke volt, ezen kívül a Szabadelvű Párt, majd a Munkapárt helyi szervezetének vezetője. A Pápai Takarékpénztár felügyelő bizottságának elnöki tisztét is betöltötte.

Sült József fiai közül ketten szintén közigazgatási pályára léptek; ifj. Sült József Ógyallán töltötte be a járásbírói posztot, míg Sült Lajos Pápán volt főszolgabíró. Harmadik fia, Jenő a komáromi mezőgazdasági iskolában tanított.¹⁶⁷

A listámon szereplő katolikus virilisek között csak egy iparos szerepelt, *Obermayer József* (1847–1907) rézműves mester. Apja, idősebb Obermayer József szintén iparos volt, csak hogy ő pékmesterként tűnt fel két 1839-es belsővárosi bírósági ügyben.¹⁶⁸ Az általam megismert adatok alapján úgy tűnik, hogy az ifjabb József nem igazán lépett ki szakmája keretei közül, abban viszont nagy tekintélyre tette szert, ugyanis 1889-ben a Pápai Ipartestület fémipari osztályának elnökévé nevezték ki.¹⁶⁹ Közéleti tevékenysége ezen felül a helyi lövészegetletben teljesedett ki, ahol a már korábban említett Esterházy Móríc mögött allövészmasternek választották meg.¹⁷⁰ Háztulajdonáról van tudomásom, de ezen kívül más gazdasági tevékenységét nem sikerült feltárnom.¹⁷¹

A hivatali pályán mozgókhoz hasonlóan kereskedőből is három katolikus került az általam vizsgált virilisek közé. *Bermüller Alajos* (1850–1915) halotti anyakönyvi bejegyzésében foglalkozásaként kereskedőt írt be az anyakönyvvezető, pedig élete végére tulajdonképpen felhagyott a kereskedelemmel.¹⁷² Eredetileg fűszerkereskedőként tevékenykedett. A szakmát a Pápai Kereskedők Testületének iratai szerint egy bizonyos Bermüller Józsefnél (1814–1889) tanulta ki, aki nagy valószínűséggel az édesapja volt.¹⁷³ Ő 1852-ben szintén az említett testület jegyzékében mint „speierey materia farben händler” szerepel, máshol fiához hasonlóan fűszerkereskedőként említik.¹⁷⁴ Cége meglehetősen sikeres lehetett, a pápai Főtéren, a Griff szálló sarkán állt üzlete.¹⁷⁵ Előkelő pozícióját mutatja az is, hogy a Pápai Kereskedelmi és Ipartársulat elnökének választották.¹⁷⁶

¹⁶⁷ Pápai Hírlap, 1921. szeptember 10. 1.

¹⁶⁸ MNL VeML V.2.c. Szóbeli bírósági jegyzőkönyvek, 2. 31–32., 49.

¹⁶⁹ Pápai Lapok, 1889. augusztus 25. 141.

¹⁷⁰ Pápai Lapok, 1882. július 23. 125.

¹⁷¹ Pápai Közlöny, 1895. február 3. 5.

¹⁷² Budapest IX. kerület 1915. évi halotti anyakönyve, 573. 3435. sz. bejegyzés.

¹⁷³ MNL VeML IX. 208. A Pápai Kereskedők Testületének iratai, 2. 30. folio, 238. sz. bejegyzés.

¹⁷⁴ HUDI 1982. 235.; MNL VeML IX. 208. A Pápai Kereskedők Testületének iratai, 1. folio 2.

¹⁷⁵ Pápa és Vidéke, 1915. december 5. 3.

¹⁷⁶ Pápai Lapok, 1875. április 10. 136.

A kereskedelmen kívül azonban más utakat is keresett a boldogulásra, a pénzügyek felé fordult. 1863-ban ott találjuk a Pápai Takarékpénztár alapítói között.¹⁷⁷ Fia ezt az irányt vitte tovább saját üzleti tevékenységében. Ahogy Bermüller Alajos Pápa és Vidékében megjelent nekrológja megfogalmazta: „Az atyjától öröklött finom kereskedői szellem, melyet üzletébe bevitt, boltjának népszerűséget, magának pedig tekintélyes vagyont hozott.”¹⁷⁸ Bár foglalkozási besorolása szerint még élete végén is kereskedőnek számított, fűszerkereskedését valamikor az 1890-es évek környékén eladta Osvald Jánosnak, és teljes egészében a takarékpénztári működésére koncentrált.¹⁷⁹ Itt előbb igazgatósági tag, majd elnök lett egészen 1908-ig, amikor is Budapestre költözött.¹⁸⁰ Pápai befektetései azonban nem korlátozódtak a takarékpénztárra; részt vett a város villamosítási projektjében,¹⁸¹ és a Pápai Kád- és Gőzfürdő Részvénytársaságnak is részvényese volt.¹⁸² A fővárosba költözése előtt pápai ingatlanait eladta. Arról, hogy Budapesten folytatta-e kereskedelmi vagy pénzügyi tevékenységét, sajnos nem tudok, de talán nem tévedek túl nagyot, ha azt feltételezem, hogy nyugdíjas éveiben vagyona járulékaiból élt feleségével a Ferenc körút 14. szám alatti házukban.¹⁸³

A következő katolikus kereskedő, a tatai származású *Hanauer Béla* (1835–1901) jövedelmező vaskereskedést üzemeltetett Pápán. Apja, Hanauer György fia születési anyakönyvi bejegyzésében mint tatai építőmester szerepelt. Béla Pápán meglehetősen nagy ívű karriert futott be. Ebben szerepe volt jó házasságának is: Woita József építőmester, polgármester Erzsébet nevű lányát vette feleségül. 1873-ban, a bécsi tőzsdekrach idején 50 ezer forintot vesztett, a csődtől családi összefogással mentették meg.¹⁸⁴ Mintha csak lemásolta volna a Bermüllerek üzleti stratégiáját, a kereskedelmi tevékenység mellett ő is pénzügyi érdekeltségek felé fordult. Bermüller Józsefhez hasonlóan alapító tagja és elnöke volt a Pápai Takarékpénztárnak, annak fiával pedig együtt vett rész a

¹⁷⁷ Pápai Hírlap, 1913. február 22. 1.

¹⁷⁸ Pápa és Vidéke, 1915. december 5. 3.

¹⁷⁹ Pápa és Vidéke, 1915. december 5. 3.

¹⁸⁰ Pápa és Vidéke, 1908. március 1. 6., Pápai Lapok, 1888. február 26. 37.

¹⁸¹ Bár ekkor, az 1890-es években még nem alakították meg a villamosítást levezénylő és üzemeltető részvénytársaságot. MOLNÁR 2011. 23.

¹⁸² Pápai Független Újság, 1894. január 28. 2., Pápai Hírlap, 1904. április 16. 5.

¹⁸³ Budapesti Czim- és Lakásjegyzék 1910. 191.

¹⁸⁴ VOYTA 2012. 116. – Voyta Adolf visszaemlékezése szerint az 1873. évi bécsi krach nem csak Hanauert érintette: a krach miatt a pápai befektetők mintegy 2 millió forintot veszítettek.

városi villanyvilágítás kiépítését tervező, meghíúsult projektben.¹⁸⁵ Borkereskedéssel is nagyban foglalkozott. Az első világháború előtt a Pápa és Vidéke Keresztény Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet boltjában is árusították somlói borait. Üzleti sikerei lehetővé tették, hogy üzlete vezetését fiára bízza, ő pedig vagyonából éljen. Nem csoda, hogy halálakor az anyakönyv foglalkozás rovatába csak annyi kerül: magánzó.¹⁸⁶

Az említetteken kívül aktívan részt vett a vármegyei és helyi közéletben. A Szabadelvű Párt pápai szervezetének elnöke volt, részt vett a megyei közgyűlés munkájában is, és a katolikus hitközségben is vezérszerepet töltött be.¹⁸⁷ Gyermekei apjuk és nagyapjuk örökségét megosztva vitték tovább. Hanauer Jenő mérnök lett és részt vett az apja által is támogatott villamosítási fejlesztések megtervezésében.¹⁸⁸ Hanauer Zoltán viszont apja üzletét folytatva tovább vitte a vaskereskedést, és a pápai katolikus közösségben is fontos pozíciót foglalt el.¹⁸⁹ Az apai-nagyapai örökség a lányok házasságaiban is meglátszott. Hanauer Sarolta egy Holzheim Gábor nevű építési vállalkozóhoz (cementgyáros-hoz) ment hozzá, míg Ilona a neves pápai gyógyszerész és nem utolsósorban a Pápai Takarékpénztár elnöke, Karlovitz Adolf felesége lett.¹⁹⁰ A gyerekek közül egyedül Hanauer Árpád István választott más pályát, aki apjától nem üzleti, hanem vallási szellemiségét örökölte; pap lett és egészen a váci püspöki tisztségig ívelt egyházi karrierje.¹⁹¹

A katolikus kereskedők sorát gyarapította *Iglauer János* (1835 k.–1913) is. Az 1885. évi virilislistán csak mint „nagy dohány tőzsdés” szerepelt, de kollégáihoz hasonlóan ő is több lábon állt. Az 1880-as évek elején szikvízgyárat alapított,

¹⁸⁵ Pápai Független Újság, 1893. április 2. 4., 1894. február 18. 2., 1894. március 4. 6.; Pápai Hírlap, 1913. február 22. 1.

¹⁸⁶ Gyökös Eleonóra fogalomtörténeti tanulmányában rámutat, hogy a magánzó az 1890-es évektől a magánzó „*egyre inkább vagyonos egzisztenciát jelentett, akinek nem volt szüksége kereső tevékenységre.*” GYÖKÖS 2011. 71.

¹⁸⁷ Pápai Független Újság, 1893. május 07. 3.; Pápai Hírlap, 1889. április 14. 4. – Míg az üzleti életben állítólag a kompromisszumra hajlott, a politikai vitákban nem félt felvállalni konfliktusokat. A Szabadelvű Párt helyi szervezetének vezetéséről a helyi szóbeszéd szerint például azért mondott le, mert a határozott kérésük ellenére a város országgyűlési képviselője, Láng Lajos megszavazta az 1889. évi IV. törvénycikk, vagyis az új véderőtörvény nagy port kavart 25. paragrafusát.

¹⁸⁸ Pápai Független Újság, 1894. február 18. 2.

¹⁸⁹ Pápa és Vidéke, 1915. december 19. 1–2.

¹⁹⁰ Pápai Közlöny, 1895. július 21. 5., Pápa és Vidéke, 1915. december 19. 1–2., Pápai Lapok, 1916. március 5. 1.

¹⁹¹ KUN – LENGYEL – VIDOR 1932. 352.

amelyet 1908-ban eladott a Pápai Szikvizgyár Szövetkezetnek.¹⁹² Feltehetően a dohánykereskedelemmel is felhagyott, legalább is fő jövedelemforrása ezután házvagyona lehetett, az 1909. évi virilislistán már mint háztulajdonos szerepelt. Ezen kívül valamennyi földbirtokkal is rendelkezett.¹⁹³ Apjának sajnos csak nevét sikerült megtudnom, de gyermekeiről valamivel többet is. Iglauer István elhagyva az apa üzleti örökségét főmérnök lett.¹⁹⁴ Lányai közül Emília egy Groffcsik Vilmos nevű járásbíróági hivatalnokhoz, Laura pedig Piatsek Gyula gyógyszerészhez ment hozzá.¹⁹⁵

A katolikus virilisek esetében az új és a régi elit közötti kapcsolatok meglehetősen változatosak. A hagyományos birtokos és közhivatalnoki pályát befutók apái is a városi elitbe tartoztak. A kereskedők (kivéve Bermüllert) és az egyetlen iparos – mint láthattuk – új belépői voltak a századvég elit klubjának. Más részről nem igazán tudtunk felfedezni egységes mobilitási utakat, pályáíveket, de a foglalkozási csoportokon belül sem tűnik egységesnek a kép. Kivételt talán az Esterházyak hagyományos mintákat továbbvivő pályáíve jelent. Az apai hagyományok folytatása meglehetősen szokványos volt katolikus virilisek között, a változást a szülőkhöz képest leginkább a gazdasági több lábon állás jelentett, például Martonfalvay Elek, Bermüller Alajos vagy éppen Hanauer Béla esetében. Ennek a mintának továbbélése a gyerekek esetében azonban korántsem volt egyértelmű, ahogyan az sem, hogy szerteágazó üzleti tevékenységüket életük végéig folytatták. Voltak, akik nyugdíjas éveikre korábbi érdekeltségeiket felszámolták vagy továbbadták és tőkejövödelmükből éltek.

Reformátusok

A 4 református virilis kivétel nélkül valamilyen értelmiségi pályán mozgott elsődlegesen, azonban életútjaik meglehetősen különbözőek.

A legkevesebbet *Kis Gábor* (1819–1899) református lelkész életéről tudok. Családja története fokozatosan felfelé ívelt. Apja, Kiss Dániel a Somogy megyei Ádánd községben volt néptanító, fia már a Dunántúli Református Egyházkerület központjában lett lelkész, hogy aztán fia, Kis Ernő (1856–1927) a pápai

¹⁹² Pápa és Vidéke, 1908. május 3. 7.

¹⁹³ Pápa és Vidéke, 1908. november 8. 5., 1914. június 14. 6.

¹⁹⁴ Pápai Közlöny, 1913. október 26. 5.

¹⁹⁵ Pápai Lapok, 1884. augusztus 24. 143., 1888. szeptember 2. 155.

református főiskola igazgatói posztjáiig emelkedjen.¹⁹⁶ Másik fia, Tivadar sikeres könyvkötő, könyv- és papírkereskedő lett.¹⁹⁷

Kis Gábor előbb Gyönkön, Pápán, majd Losoncon, 1868-tól Tatán szolgált, 1878-ban került Pápára, ahol a közélet ismert szereplője lett. Városi képviselő, Veszprém megye megyebizottsági tagja, a református főiskola gazdasági és igazgató-tanácsosa, a Pápai Református Egyházmegye gyámelnöke, a Pápai Takarékpénztárnak igazgatósági tagja volt.¹⁹⁸

Baráth Ferenc (1824–1905) főiskolai tanár életéről már többet lehet tudni. Apja, idősebb Baráth Ferenc pápai kisbirtokos volt, ahhoz legalább elegendő vagyonnal, hogy fiát a református kollégiumban taníttathassa. Az ifjabb Ferenc Pápán elvégezte a jogakadémiát, majd Pesten volt joggyakornok. A szabadságharcban nemzetőr századosi rangig emelkedett, majd a komáromi erődben tette le a fegyvert. Hazatérte után a pápai jogakadémia tanára lett, majd 1867-től a pápai járás főszolgabírájává nevezték ki. Később ismét visszatért a tanításhoz, a jogakadémiáról ment nyugdíjba.¹⁹⁹ Szerepet az oktatáson kívül leginkább a város kulturális életében vállalt, tagja volt a Jókai Kör igazgatóságának, és elnöke a Pápai Ismeretterjesztő Egyesületnek.²⁰⁰ Főiskolai és hivatali jövedelme mellett egy gazdasági érdekeltségéről tudok: mint a korábban bemutatott személyek közül többen, ő is a Pápai Takarékpénztár igazgatóságának tagja volt.²⁰¹ Négy gyermeke született,²⁰² lányairól semmit nem sikerült kiderítenem, fiától viszont annyit megtudtam, hogy tovább vitte apja örökségét, és ő is jogi pályán futott be karriert, budapesti büntetőtörvényszéki tanácselnökként vonult nyugdíjba.²⁰³

Saáry Lajos (1848 k.–1924) a város egyik nagy tiszteletben álló ügyvédje volt. Baráth Ferenchez hasonlóan ő is első generációs értelmiségi volt, apja, Saáry János a Pápa melletti Mezőlak községből származó földműves volt.²⁰⁴ Lajos aktívan részt vett a pápai közéletben, viselte a református egyházközség főgondnoki tisztjét, és a helyi önkéntes tűzoltó egyeslet elnökének is megvá-

¹⁹⁶ Pápa 1899. évi halotti anyakönyve 217. bejegyzés

¹⁹⁷ KONCZ 2001. 145–146.

¹⁹⁸ KONCZ 2001. 145–146., Pápai Lapok, 1899. július 23. 1–2.

¹⁹⁹ BONA 2009. 292–293.

²⁰⁰ Pápai Lapok, 1874. május 31.51., 1893. november 26. 214.

²⁰¹ Pápai Lapok, 1905. december 17. 3.

²⁰² BONA 2009. 293.

²⁰³ Dunántúli Protestáns Lap, 1938. február 27. 40.

²⁰⁴ Pápa város 1896. évi polgári halotti anyakönyve, 405. sz. bejegyzés.

lasztották.²⁰⁵ Ügyvédi praxisa mellett befektetésekkel is igyekezett gyarapítani vagyonát. Talán a korábbi életrajzok alapján mondanom sem kell, hogy a Pápai Takarékpénztár igazgatóságában ő is helyet szerzett magának, miközben annak hivatalos jogi képviselőjével is őt bízták meg. A takarékpénztár mellett a Pápai Kád- és Gőzfürdő Rt.-ben is érdekeltséget szerzett.²⁰⁶

A negyedik református vallású virilis a listán *Tarczy Dezső* (1843–1924), aki Saáryhoz hasonlóan ügyvédként tett szert lokális hírnévre. Származási háttere azonban eltért kollégájától. Apja, Tarczy Lajos (1807–1881), a Pápai Református Kollégium neves tanára a Komárom megyei Hetényből származott, jó módú kismemesi családból.²⁰⁷ Apja a tanítás mellett gazdálkodott és a helyi mézszárszékét bérelte.²⁰⁸ Két fia is az értelmiségi pályát választotta. Dezső ügyvédi pályáján kívül mintha folyamatosan rossz üzleti döntéseket hozott volna. (Öcsöcse, dr. Tarczy Zoltán ezzel szemben sikeres és vagyonos orvos lett Budapesten, majd Pozsonyban. Feleségével együtt nagy alapítványt tett a pápai kollégium szegény, de tehetséges tanulóinak jutalmazására.)²⁰⁹

Dezső igazgatósági tagja volt annak a Pápai Gőzcséplő Gép Társulatnak, amely csak pár évig működött; titkári pozíciót töltött be a szintén rövid életű Pápai Népbankban, 1898-ban ráadásul 5000 forintos adótartozás miatt elárverezték szőlőjét és birtokait.²¹⁰ Egyetlen üzleti döntése, amely nem járt gyors bukással, az volt, hogy részvényes lett a Pápai Takarékpénztárban.²¹¹ Csak egy gyermekéről van tudomásom, Lenke nevű lányáról, akit Szabó Kálmán soponyai református lelkész vett feleségül.²¹²

A református virilisek közül egyedül talán Tarczy Dezsőről mondható el, hogy már apja is a helyi elitbe tartozott, a többiek esetében nem állíthatjuk, hogy családjuk korábban komoly vagyonnal rendelkezett volna. A jellemző a reformátusok esetében talán a jogi tanulmányok, valamint a takarékpénztári tevékenység voltak, de mint korábban a katolikusoknál láttuk, utóbbi egyáltalán nem volt felekezetspecifikus döntés, a vagyonos pápai polgárok majd mind-

²⁰⁵ Dunántúli Protestáns Lap, 1905. szeptember 3. 631., Pápai Független Újság, 1893. augusztus 27. 6.

²⁰⁶ HUDI 2013. 234., Pápai Hírlap, 1904. április 16. 5., 1907. szeptember 7. 4.

²⁰⁷ SZINNYEI 1909. 1302–1303.

²⁰⁸ HUDI 2013. 19.

²⁰⁹ MEZEI 2005. 211–212., Pápai Hírlap, 1907. július 13. 4.

²¹⁰ HUDI 2013. 84.; Pápai Közlöny, 1898. május 22. 7., 1898. szeptember 11. 3., 1898. december 11. 5., 1899. január 8. 6.

²¹¹ Pápai Lapok, 1888. február 26. 37.

²¹² Pápai Lapok, 1897. június 6. 4.

annyian igyekeztek érdekeltségeket szerezni a legstabilabb helyi pénzintézetben, ahogyan az is általánosnak tűnik, hogy vagyonuk gyarapítására több irányba tettek kísérletet. Természetesen a reformátusok esetében erősen korlátozza a levonható következtetések érvényességét alacsony számuk az általam összeállított listán.

Evangélikusok

A reformátusokkal szemben az evangélikusok esetében lehetetlen általánosabb megállapításokat tenni, ugyanis csak 2 személy került fel a listára. A rend kedvéért azonban az ő életrajz-töredéküket is ismertetem.

Ajkai *Ajkay Imre* (1835 k.–1887) a közismert jogi tanulmányokat folytató, majd a vármegyei közigazgatásban elhelyezkedő nemes mintapéldája. Apja, Ajkay János Vas megyei földbirtokosként huszárhadnagyi rangig jutott, 1821-től viszont már mint megyei táblabíró szerepelt, a vármegyei szolgálatnak tehát volt előzménye a családban.²¹³ Ajkay Imre a vármegyei igazgatási karriert, a szolgabírói pályát választotta. Előbb a pápai járásban töltötte be ezt a posztot. Később Veszprém megye járási főszolgabírájának is kinevezték. Emellett földbirtokán gazdálkodott. Az egyházi-városi közéletben is meghatározó szerepet játszott. Az evangélikus egyházmegye felügyelője és a városi Casino elnöke is ő volt.²¹⁴

A másik evangélikus vallású virilis *dr. Kluge Endre* (1861–1926), a híres pápai képfestő üzemet vezető család sarja volt. Apja, Kluge Ferenc vezette a XVIII. században alapított családi vállalkozást, ő volt családja utolsó férfi tagja, aki képfestéssel foglalkozott, 1923-as halála után a céget veje, a magát a Vörös Hadsereg alezredeséből képfestővé átképző Karcsay Béla vette át.²¹⁵ Kluge Endre előbb a pápai jogakadémián tanított, majd sikeres ügyvéd praxist indított.²¹⁶ Jövedelmét nem fektette ipari vállalkozásokba, inkább földbirtokos lett és sok társához hasonlóan beszállt a Pápai Takarékpénztár igazgatásába, amelynek 1915-ben alelnöke volt. A helyi evangélikus egyházközség, majd a veszprémi egyházmegye is felügyelőjévé választotta.²¹⁷

²¹³ EÖTVÖS 1906. 17., KEMPELEN 1911. 51., BALOGH–SZLUHA 1999. 2–3.

²¹⁴ Pápai Lapok, 1887 okt. 16. 188.; 1878. március 10. 41.; Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok, 1882. június 4. 709.

²¹⁵ DOMONKOS 1983. 7–17.

²¹⁶ Dunántúli Protestáns Lap, 1926. január 17. 12.

²¹⁷ Pápa és Vidéke, 1914. május 17. 5., 1915. március 7. 4.

Dr. Kluge Endre gyermekei sem tértek vissza a családi hagyományokhoz, inkább apjuk példáját követve értelmiségi hivatást választottak. Ifjabb dr. Kluge Endre orvosként futott be szép karriert, egyetemi magántanár és a János Kórház idegosztályának főorvosa lett.²¹⁸ Testvére, Kluge Gyula mezőgazdasági pályát választott, intézőként szerepelt apja nekrológjában. Kluge Alice férjválasztásában tartotta magát az apai mintához: Adorján Gyula ügyvédhez ment feleségül.²¹⁹

Izraeliták

Listámra hét zsidó vallású személy került fel, a katolikusok után ők képezik a legnagyobb felekezeti csoportot. Esetükben ismét érdemes (és lehetséges) foglalkozásonként haladnunk az életutak felvázolásában, még akkor is, hogy ha tudjuk, hogy különböző foglalkozási ágak keveredtek egy személy „portfóliójában”. Elsőként nézzük meg a virilislistákon iparosként feltűnőket.

Belőlük hármat találtam, köztük egy testvérpárt, *Kellner Vilmos* (1866–1931) és *Kellner Dávid* (1859–1929) mészárosokat. Mindketten saját jogon kerültek be a legtöbb állami egyenesadót fizetők illusztris társaságába. A mészáros szakma legalább két generációra visszanyúló családi hagyomány volt Kellneréknél. Nagyapjuk, Kellner Mátyás még a Vas megyei Alsóoszkón űzte az ipart, apjuk, Kellner Albert (1833 k.–1895) viszont már Pápán.²²⁰ Vállalkozásában utóbbi nem lehetett túl sikeres. Fiaival ellentétben nem találtam nyomát, hogy bekeült volna a virilisek közé, ráadásul 1887-ben egy súlyos, 1000 forintos tartozást és kamatait követelte rajta egy Veisz Salamon nevű pápai lakos, amit kifizetni nem tudván, lefoglalt állatait (két lovat, két tehenet, valamint egy kecskét) és szobabútorait elárverezték.²²¹

Fiai üzleti tehetsége sokkal nagyobbnak mutatkozott, legalábbis nekik sikerült akkora vagyont összegyűjteniük, amellyel felkerülhettek a városi, sőt a megyei virilisek listájára is.²²² Kettejük közül Kellner Vilmos volt aktívabb, és ő fizette a több adót is. Az újságok alapján úgy tűnik, hogy a pápai mészárosok és hentesek szószólója volt, ő hangoztatta leginkább a szakma képviselőinek

²¹⁸ Pápai Hírlap, 1926. január 16. 1., 8 Órai Újság, 1936. július 18. 7.

²¹⁹ Pápai Hírlap, 1926. január 16. 2., Pápa és Vidéke, 1914. május 17. 5.

²²⁰ Pápa város 1895. évi polgári halotti anyakönyve, 95. sz. bejegyzés.

²²¹ Pápai Lapok, 1887. február 6. 23.

²²² Pápai Hírlap, 1906. szeptember 29. 3.

panaszait a várossal való állandó, húsárak miatt konfliktusokban.²²³ Ezek alapján nem csoda, hogy a helyi vendéglősök, kávéosok, mészárosok, hentesek és pincérek egyesületének elnökévé is megválasztották szaktársai.²²⁴ A mészáros szakma mellett marhakereskedelemmel is foglalkozott, sőt az 1910-es évekre ez vált fő profiljává, ettől fogva inkább marhakereskedőnek nevezték. Bevételeit üzletei mellett házbirtokba is fektette, az 1922. évi virilislistán mint marhakereskedő és háztulajdonos szerepelt.²²⁵

Bátyja, *Kellner Dávid* igen hasonló pályát futott be, annyi különbséggel, hogy a városi közéletben nem volt olyan aktív, mint testvére. Feltételezhetjük, hogy a két fivér gazdasági pozícióváltásában a mészáros iparról a marhakereskedelemre valamilyen közös megegyezéssel került sor, mivel szinte ugyanakkor tették meg ezt a lépést. Dávid 1908-ban eladta Kossuth utcai mészáros üzletét,²²⁶ és az 1910-es évektől ő is a kereskedelemre koncentrált. A Vilmosnál említett 1922-es listára testvérével megegyezően ő is marhakereskedőként és háztulajdonosként került fel.²²⁷ Arról nincs tudomásom, hogy gyermekeik folytatták-e kereskedelmi vagy ipari tevékenységüket.

A harmadik iparos furcsa módon került fel listámra. Mint kiderült,²²⁸ a korszakban meglehetősen nagy időbeli átfedésben két, egymással közeli rokoni kapcsolatban nem álló *Wittmann Ignác* nevű virilise is volt a városnak, akiket általában az idősebbik megkülönböztetésével vagy foglalkozásuk említésével jelöltek, de azokban a cikkekben vagy virilislistákon, ahol csak egyikük szerepelt és a foglalkozásuk sem volt feltüntetve, nehéz meghatározni, melyikükről is van szó. Mivel a virilislistákon nem találtam meg őket együtt, ezért nem tudom pontosan meghatározni, melyikük szerepel az általam felhasznált jegyzékekben. Mivel életútjukból valószínűsíthető, hogy 1906 előtt az idősebb, utána 1906-ban pedig a fiatalabb, ezért mindkettőjüket felvettem vizsgálatomba.

Egyikőjük, a fiatalabb *Wittmann Ignác* (1865–1944) téglagyárosként és vállalkozóként tett szert tetemes vagyoni, ezért őt itt, az iparosok között mutatom be. Apja, *Wittman Miksa* rábatamási gazdálkodó volt. Ignác középiskolai

²²³ Pápa és Vidéke 1908. március 15. 2., 1908. július 5. 2., 1910. november 2. – Szintén hasonló okból keveredhetett összetűzésbe egy rendőrrel 1893-ban, amikor is „imparlamentáris kifejezésekkel illette a helybeli rend egyik éber őrét”. Pápai Független Újság 1893. szeptember 17. 6.

²²⁴ Pápai Közlöny, 1898. január 23. 5.

²²⁵ Pápai Hírlap, 1921. szeptember 3. 1.

²²⁶ Pápai Hírlap, 1908. december 5. 7.

²²⁷ Pápai Hírlap, 1921. szeptember 3. 1.

²²⁸ Itt szeretnék köszönetet mondani *Simon Zsolt* pápai helytörténeti kutatónak, aki tisztázta számomra, hogy két különböző *Wittmann Ignác* volt a virilisek között.

tanulmányai után, Pápára kerülve szintén gazdálkodásból élt, de az 1900-as évek elejére profilt váltott, és ipari befektetésekkel kezdett foglalkozni. 1906-ban már ötvenhat főt foglalkoztató cserép- és téglagyárat üzemeltetett, majd gőzeke bérszántó vegyesvállalatot és mészégető telepet is alapított. A gyár- és cégalapítások mellett a pénzügyi befektetésektől sem tartózkodott, valószínűleg a két Ignác közül ő volt igazgatósági tagja az 1907-ben alakult Pápai Közgazdasági Bank Rt.-nek,²²⁹ valamint a Pápai Takarékpénztár és a Pápai Leszámitoló Bank Rt. felügyelőbizottságában is helyet kapott. Egy fiát és egy lányát fiatalon elvesztette. Másik fia, Béla viszont átvette apjától a téglagyár irányítását.²³⁰

Térjünk át a *kereskedőkre*, közülük is elsőként *Schreiber Jakabra* (1839–1902). Nagy múltú zsidó családból származott, apja a híres krakkói rabbi, Shimon Schreiber-Sofer volt. Jakab bár egész életében mélyen vallásos maradt, nem lett rabbi, hanem bőr- és fakereskedő, valamint háztulajdonos.²³¹ Bár a Pápai Közlönyben megjelent nekrológja szerint 40 évesen visszavonult az üzleti tevékenységtől és minden idejét a szent írások tanulmányozására áldozta, még majd tíz évvel később is bekerült a virilisek közé. A vallási szövegekkel való foglalatosság és Schreiber habitusa nem csak a város, de saját hitközsége közügyeitől is távol tartotta, legalább is a nekrológját jegyző újságíró szerint.²³² Az üzletet feltehetően gyermekei vagy felesége vezették ebben az időszakban. Fiai közül csak Benőről sikerült megtudnom, hogy apja üzleti sikereit felülmúlva Bécsben lett nagykereskedő. Lányait is (feltehetően) vagyonos emberekhez adta, Jenny Berkovics Ede marosludasi földbirtokos felesége lett, Regina pedig egy Fleischmann Dávid nevű bécsi kereskedővel kelt egybe.²³³

Spitzer Salamonról (1826 k.–1898) keveset sikerült kiderítenem. Apja, Spitzer Ignác Kisfaludon volt szatócs. Salamonon is az apai csapásirányon indult el, de jóval tovább jutott. Az újságokban kereskedőként, háztulajdonosként vagy tőkepénzesként említették, az 1896. évi virilislistán pedig már csak mint magánzó szerepelt, jelentősen hátrébb, mint tíz évvel korábban.²³⁴ Feltételezhetően eddigre felhagyott a kereskedéssel, és csak vagyonából élt. Üzleti működéséről

²²⁹ Pápa és Vidéke 1907. szeptember 1. 1.

²³⁰ HAHN–ZSADÁNYI 1929., A holokauszt áldozataira emlékeztek. = [http://www.papama.hu/cikk_reszletes.php?id=10777] (utolsó letöltés: 2016.11.13.)

²³¹ Pápai Lapok, 1878. május 5. 77., Pápai Közlöny, 1893. április 30. 4.

²³² Pápai Közlöny, 1903. január 4. 3.

²³³ Pápai Közlöny, 1893. április 30. 4., 1901. március 3. 5., 1901. augusztus 18. 5.

²³⁴ Pápai Lapok, 1895. november 17. 3.

nem tudok sokat, azon kívül, hogy többször összetűzésbe keveredett a hatóságokkal kisebb-nagyobb szabálytalanságok miatt.²³⁵ Egy lányáról, Spitzer Júliáról van tudomásom, aki apja halála után egy bécsi orvoshoz, bizonyos Krämer Bélához ment feleségül.²³⁶

Elérkeztünk az utolsó izraelita kereskedőhöz, az előszóban megismert életművészhez/kalandorhoz/csirkefogóhoz, Stern Árminhoz (1850 k. – ?). Stern apja foglalkozását vitte tovább, legalább is perében az ügyész így fogalmazott: „Már az édes apja, a ki szintén pénzüzérkedéssel foglalkozott felfedezte benne mindazon tehetségeket, a mik az uzsora üzlet viseléséhez szükségesek, mert több fia közül őt választá segédjének, üzletének titkaiba őt vezette be, úgy hogy a midőn az öreg elhalt, a fiúnak csak folytatni kellett az apa nyomdokait.”²³⁷

Az 1870-es évek végéig szatócsként tűnik fel Stern Ármin, majd a nagy perig fűszer- és pálinkakereskedőként jegyezték. A bírósági elmarasztalást követően viszont ismét a szatócs vált gyakoribbá. Feltételezhetjük, hogy a pénzbírság és maga az ügy sem tett túl jót Stern üzletének, így anyagi viszonyai is rosszabbra fordultak. Ezt látszik alátámasztani az is, hogy a virilislistákon is jelentősen hátrébb szorult.²³⁸

A per ismeretében senki nem lepődhet meg, hogy Stern nem csak kereskedelemmel, hanem pénzkölcsönzéssel is foglalkozott. A pápai közjegyzői okiratárban megmaradt iratai alapján jövedelmének egy jelentős része ház- és birtok-adásvételből származott. Az iratok alapján üzleti módszere lényege az volt, hogy árverésekre járt és a Pápa környéki településeken az ingatlanokat fölvásárolta, majd gyorsan tovább adta a helyi földműveseknek. Egyszer az is előfordult, hogy már azelőtt megkötötte az adásvételi szerződést a leendő birtoka eladásáról, hogy azt az árverésen megvette volna. A szerződésben garancia-képpen kötelezte magát, hogyha az árverésen nem sikerülne megszereznie az adott ingatlant, akkor megveszi attól, aki az árverésen sikerrel járt, amennyiben pedig ezzel késlekedne, kevesebért adja tovább.²³⁹

Tevékenysége legalitására a közjegyzői dokumentumok alapján nehézkes következtetni, hiszen ideális esetben a közjegyző nem hitelesített törvénytelen tartalmakat. Stern ügyleteiben sem találtam törvénytelenül magas kamatokat (6–8%

²³⁵ Pápai Lapok, 1891. július 12. 115., 1894. október 14. 171.

²³⁶ Pápai Lapok, 1899. január 15. 6.

²³⁷ Pápai Lapok 1890. február 23. 32.

²³⁸ Pápai Lapok, 1893. december 17. 51.

²³⁹ MNL VeML VII.161.a. A pápai I. sz. közjegyző iratai, 295/1880. sz.

között mozogtak), ellenben találtam olyan ügyiratokat, amikben Stern és üzletfelei kifejezetten kikötötték a kamat nélküli részletfizetést.²⁴⁰ A közjegyzői iratok alapján Stern üzletmenete teljesen szokványosnak tűnik, ami persze nem zárja ki, hogy a bíróság jogosan ítélte el 1890-ben. Stern végül nem sokáig maradt Pápán, 1898-ban már mint budapesti lakos árulta pápai házát.²⁴¹

A zsidó vallású virilisek sorában még egy személy maradt, az *idősebb Wittmann Ignác* (1840–1930). Sajnos, esetében csak a fiáról van információ, az apjáról nem sikerült kideríteni semmit. Wittmann Csorna környékéről származott, valószínűleg megegyezik azzal a farádi születésű Wittmann Ignáccal, aki Beck Lipman boltos kereskedőnél inaskodott 1856 és 1859 között.²⁴² A kereskedelmi pályát aztán földbérléssel váltotta fel, ő lett az Esterházy uradalom egyik legkomolyabb bérlője, egyéb üzleti tevékenységéről nem tudok. Birtokait aztán fia, Wittmann Mihály vitte tovább, aki apja halála után Budapestre költözött.²⁴³ Rajta kívül Wittmannnak volt még egy lánya, Ilona, aki Csillag Aladár budapesti ügyvéd felesége lett.²⁴⁴

Listámra felkerült még egy megkeresztelkedett virilis, *Máday Izidor* (1839–1925) is, aki a zsidó vallásról tért át a római katolikusra. Az ő esetében is csak az utódokról sikerült valamit kideríteni, az apjáról nem. Máday Budapesten született, majd a magyaróvári mezőgazdasági felsőbb tanintézetben tanult. Előbb uradalmakban dolgozott, majd Arad vármegyében hivatali pályára lépett, de onnan hamar minisztériumi állásba került. 1891-re a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumban osztályvezetővé küzdötte fel magát, 1899-ben pedig nemesi címet kapott marosi előnévvel. Mezőgazdasági szakíróként országos hírnévre tett szert.²⁴⁵ A pápai virilisek közé valószínűleg a földbirtokaira kirótt adó alapján került fel, amiket pápai származású református felesége, Nagy Szabó Linda révén szerezhetett meg.²⁴⁶

Máday Izidor fiai apjuk nyomdokain haladva, értelmiségi pályára léptek. Máday Andor jogot végzett, majd szociológusként lett egyetemi tanár

²⁴⁰ MNL VeML VII.161.a. A pápai I. sz. közjegyző iratai, 295/1880. sz., 123/1884. sz., 375/1884. sz.

²⁴¹ Pápai Közlöny, 1898. január 16. 8.

²⁴² MNL VeML IX. 208. A Pápai Kereskedők Testületének iratai, 2. 7. folio, 53. sz. bejegyzés; 1848. évi zsidóösszeírása, 202. sorszám.

²⁴³ *Simon Zsolt* pápai helytörténeti kutató közlése alapján.

²⁴⁴ Pápa és Vidéke, 1907. május 5. 5.

²⁴⁵ SZINNYEI 1902. 243–244.

²⁴⁶ Nagy Szabó Linda apja, Nagy Szabó Ignác pápai földbirtokos volt. Pápai Hírlap, 1912. december 14. 3.

Svájcban.²⁴⁷ Másik fia, Máday István orvosi karriert futott be; a debreceni kórház orvosa, és a magyarországi individuálszichológia egyik úttörője volt.²⁴⁸

A zsidó virilisek esetében általánosságban elmondható, hogy vagyonukat maguk gyűjtötték össze, apáik – amennyire ez a rendelkezésre álló adatokból kitűnik – nem tekinthetők vagyonosnak. Az izraelita virilisek között mobilitásukat tekintve két típus figyelhető meg. A többségnél az apa szakmájának továbbvitele és a tevékenységi kör bővítése volt jellemző, mint ahogy például a Kellner fivéreknél, vagy Spitzer és Stern esetében láthattuk. Ettől eltérő a téglagyáros Wittmann és Schreiber életútja. Ők az atyai hagyományokkal szakítva új irányba indultak el és lettek sikeresek, amit viszont a következő generációra ők is továbbadtak. A keresztényeknél tapasztaltakhoz képest a különbség talán úgy fogalmazható meg, hogy a zsidó virilisek mintha kevésbé hajlottak volna a XIX. század végi vizsgált időszakban tőkéjüket pénzügyi társaságokba fektetni. Legalábbis a takarékpénztárakban és igazgatóságaikban kevesebbszer tűntek fel. A megismert személyek közül csak a gyáros Wittmann Ignác esetében került elő a Pápai Takarékpénztárhoz való kötődés, míg ez a keresztény felekezetű alanyaim esetében szinte kötelező jellegűnek tűnt.

KÖVETKEZTETÉSEK

Ezzel a kissé szűkre szabott foglalkozási mobilitási vizsgálattal két kérdésre kívántam választ kapni. Egyrészt arra, hogy a Hanák Péter elméletében megjelenő zsidó pályáiv, hogy a század első felének zsidó terménykereskedőinek gyerekei és unokái előbb az infrastrukturális, majd az ipari befektetésekben találtak meg számításukat, mennyire állja meg a helyét egy olyan kisváros esetében, mint Pápa.

Nos, kutatásom alapján ez nem mutatható ki jellemzőként. A vizsgált sokaságban egyetlen zsidó gyárost találunk, neki viszont nem terménykereskedő felmenői voltak, hanem gazdálkodó volt az apja. Mivel az apáról tulajdonképpen csak a nevét és a foglalkozását sikerült megtudnom, nem lehetünk biztosak benne, hogy a gazdálkodó mit is takar pontosan, csak mezőgazdasági termelő tevékenységet folytatott-e vagy kereskedett is. A felmenők között nem találtam

²⁴⁷ KENYERES 1982. 114.

²⁴⁸ Budapest VI. kerület 1925. évi polgári halotti anyakönyve, 483. sz. bejegyzés; Dunántúli Protestáns Lap, 1900. december 23. 849.

kifejezetten termény-kereskedelemmel foglalkozót, vagyis a XIX. század végének pápai gazdasági elitjén belül ez nem tűnik egy jellemző apai hagyománynak. Ezen kívül az sem támasztja alá Hanák elképzelését, hogy az általam vizsgált személyek nem komoly tőkével a hátuk mögött kezdtek neki vállalkozásaiknak, amennyire ez a foglalkozásnevekből és a pár elszórt tényből kikövetkeztethető.

A rendelkezésre álló adatok alapján számomra úgy tűnik, hogy az általam vizsgált zsidó virilisek nem rendelkeztek komoly anyagi támogatást biztosító családi háttérrel, következésképpen nem valószínű, hogy apáik és nagyapáik a század első felének agrárkonjunktúráját meglovagolva nagyobb vagyona tetek volna szert. A századvégnek a pápai üzleti életben sikeres zsidói nem a század első felében sikeres zsidók leszármazottai voltak.

A másik kérdésem az volt, hogy fel lehet-e fedezni bármilyen felekezetspecifikus pályaképet a virilisek életútjai alapján. Úgy gondolom, a bemutatott példák alapján ilyenről nem beszélhetünk. A hasonlóságok alapján azonban kísérletet tehetünk pár, vallási hovatartozástól független típus elkülönítésére.

Az egyik lehetséges modellt nevezhetjük *hagyományörzőnek*, az ide tartozók apáik nyomdokain járva, abból nem kilépve élték le életüket. Ez a legnagyobb csoport, ide tartoztak a nemesi származású jogi pályát választók, mint például Mikovinyi Ödön, Ajkay Imre vagy Sült József, a nagybirtokos arisztokrata Esterházyak, de ide sorolhatjuk talán a nagybérő Wittmann Ignácot és a lelkész Kis Gábort is.

A másik típusra mondhatnánk, hogy a „*fontolva haladók*” szűk csoportját alkották. Az ide tartozók bár az apai pályán indultak el, a későbbiekben vagy letértek arról, vagy kiegészítették más gazdasági tevékenységekkel, több lábon álltak. Ilyen utat járt be Bermüller Alajos, aki az apja gazdag örökségét további vállalkozásokkal egészítette ki (pl. a város villamosítási projektjében való részvétellel). Szintén ide sorolhatóak a Kellner testvérek, akik apjuk és nagyapjuk mézsáros hagyományáról tértek át fokozatosan a marhakereskedelembre és profitjukat ingatlanba fektették. De ide sorolhatjuk Spitzer Salamont, és Stern Ármint is.

A harmadik típusba pedig azok tartoznak, akik teljesen más irányba indultak el, mint apáik, mondhatni *családon belüli újtók* voltak. Legjobb példa erre a típusra a gazdálkodó gyermekéből téglagyáros vállalkozóvá váló Wittmann Ignác, az évszázados családi képfestő hagyomány folytatása helyett ügyvédi karriert építő Kluge Endre, a földműves sorból magát ügyvéddé és takaré-

pénztári igazgatósági taggá felküzdő Saáry Lajos — vagy éppen a tatai építőmester fiából elismert és sikeres vaskereskedővé és pénzügyi befektetővé avanzsáló Hanauer Béla.

Az általam vizsgálat virilisták pályáíve tehát a jelek szerint nem a felekezetektől függően alakult, sok esetben könnyebb hasonlóságokat találni az életutak között a vallási csoportokon kívül, mint azokon belül.

4. sz. táblázat

A vizsgálatba bevont pápai virilisek és családtagjaik foglalkozása (1885–1906)

A virilis apjának		A virilis			A virilis	
neve	foglalkozása	neve	vallása	foglalkozása	fia/veje (lánya) neve	A virilis fia/veje foglalkozása
Ajkay János	földbirtokos, táblabíró, huszárhadnagy	Ajkay Imre	evangélikus	földbirtokos, főszolgabíró, magánzó	—	—
Baráth Ferenc	gazdálkodó	Baráth Ferenc	református	főiskolai tanár	—	—
Bermüller József	fűszerkereskedő, háztulajdonos	Bermüller Alajos	római katolikus	fűszerkereskedő, magánzó	—	—
Esterházy Pál	földbirtokos	Esterházy Móric	római katolikus	földbirtokos, főispán	—	—
		Esterházy Sándor	római katolikus	földbirtokos	—	—
Hanauer György	építőmester	Hanauer Béla	római katolikus	vaskereskedő, magánzó	Hanauer Jenő	mérnök
					Hanauer Zoltán	vaskereskedő
					Holzheim Gábor (Hanauer Sarolta)	építési vállalkozó
Iglauer János	—	Iglauer János	római katolikus	dohányfő-tőzsér, szikvízgyáros, háztulajdonos	Iglauer István	főmérnök
Kellner Albert	mészáros	Kellner Dávid	izraelita	mészáros, marhakereskedő, háztulajdonos	—	—
Kellner Albert	mészáros	Kellner Vilmos	izraelita	mészáros, marhakereskedő, háztulajdonos	—	—

= MŰHELY =
ACTA PAPENSIA XXI (2021) 1-2. SZÁM

Kis Dániel	tanító	Kis Gábor	református	lelkész	Kis Ernő	főiskolai igazgató
Kluge Ferenc	képfestő	dr. Kluge Endre	evangélikus	ügyvéd, földbirtokos	dr. Kluge Endre	orvos, egyetemi magántanár
					Kluge Gyula	intéző
					Adorján Gyula (Kluge Alice)	ügyvéd
					Karcsay Béla (Kluge Matild)	honvéd főhadnagy, képfestő
Máday János		Máday Izidor	izraelita/római katolikus	miniszteri tanácsos, mezőgazdasági szakíró, földbirtokos	dr. Máday Andor	szociológus, egyetemi tanár
					dr. Máday István	pszichológus
Mártonfalvay Mihály	földbirtokos	id. Mártonfalvay Elek	római katolikus	törvényszéki elnök, ügyvéd	Mártonfalvay Elek	hírlapíró, ügyvéd
Mikovinyi Ignác	földbirtokos, ügyvéd	Mikovinyi Ödön	római katolikus	ítélőtáblabíró	—	—
Obermayer József	pékmester	Obermayer József	római katolikus	réz műves	—	—
Saáry János	földművelő	Saáry Lajos	református	ügyvéd	—	—
Shimon Schreiber- Sofer	rabbi	Schreiber Jakab	izraelita	bőrkereskedő, háztulajdonos	Schreiber Benő	nagykereskedő
					Berkovics Ede (Schreiber Jenny)	földbirtokos
					Fleischmann Dávid (Schreiber Regina)	kereskedő
Spitzer Ignác	szatócs	Spitzer Salamon	izraelita	kereskedő, háztulajdonos, tőkepenzes	Krämer Béla (Spitzer Júlia)	orvos
Stern ?	hitelező	Stern Ármin	izraelita	fűszer- és pálinkakereskedő, szatócs	—	—
—	—	Sült József	római katolikus	közjegyző	Sült Jenő	tanár
					Sült József	járásbíró
					Sült Lajos	főszolgabíró
Tarczy Lajos	kollégiumi tanár	Tarczy Dezső	református	ügyvéd, földbirtokos	—	—
Wittmann Miksa	gazdálkodó	Wittmann Ignác	izraelita	téglagyáros, vállalkozó	Wittmann Béla	téglagyáros
—	—	Wittmann Ignác	izraelita	nagybérő	Wittmann Mihály	nagybérő
					Csillag Aladár (Wittmann Ilona)	ügyvéd

GAZDASÁGI MENTALITÁS, KÉNYSZERŰ BEFEKTETÉS

Máshogy viselkedtek-e a zsidók keresztény üzletfeleikkel, mint saját hitsorsosaikkal, ahogyan Sombart és Weber állította, és máshogy fektették-e be tőkéjüket, mint keresztény szomszédaik már a modernitás előtt (értsd: Magyarországon a rendi korszakban)?

Ezekre a kérdésekre próbáltam meg választ adni kutatásom második részében sommás bírósági jegyzőkönyvek összesítésével. Arra felvetésre azonban, hogy létezett-e valamiféle zsidósághoz (vagy bármilyen más felekezethez) köthető sajátos gazdasági gondolkodásmód, már az előbbi mobilitás vizsgálat is szolgál némi adalékkal. Ha csak azt vesszük figyelembe, hogy milyen befektetéseket tartottak vonzónak a századvég általam vizsgált pápai virilisei, akkor legfeljebb annyiban találhatunk a vallási hovatartozástól függő preferenciát, hogy a zsidó virilisek mintha tartózkodtak volna tőkéjüket pénzüintézetekbe fektetni, legalább is az igazgatóságokban nem igazán jelentek meg.²⁴⁹

Összességében ez alapján nem tűnik alátámaszthatónak, hogy a XIX. század utolsó harmadában létezett volna valamilyen sajátos zsidó (vagy keresztény) gazdasági gondolkodásmód. Az előző vizsgálatom azonban nem ennek kiderítését tűzte ki célul, és a kérdés megválaszolása szempontjából lényeges korszakra, tehát a XIX. század első felére koncentrált, úgyhogy érdemes áttérnünk a bírósági jegyzőkönyvek elemzésére.

1837 és 1848 között 540 per jegyzőkönyvét néztem át. Mint azt korábban említettem, az esetek nagy részében a titkár feljegyezte, ha valamelyik fél zsidó vallású volt. Ha valakinél nem szerepelt ilyen megjegyzés, de a neve alapján felmerült bennem a gyanú, hogy izraelita, akkor az 1848. évi zsidóösszeírás alapján próbáltam beazonosítani az illetőt. Amennyiben ez nem sikerült, kizártam az adott esetet a vizsgálatból, csak névelemzés alapján senkit nem vettem az zsidó vallásúak közé. Ezen kívül azokat az ügyeket, ahol a keresetet benyújtó jogi személy (városi tanács, városi árvapénztár, stb.) megbízottja volt, nem számítottam be a felperesek közé, mivel a felekezeti bontásban nem lehetett őket értelmezni.²⁵⁰ Az ilyen perek esetén csak az alpereseiket vettem figyelembe,

²⁴⁹ Természetesen lehetséges az is, hogy csak a tőkéjüket fektették be a pénzüintézetekbe, és azok igazgatásában nem kívántak részt venni.

²⁵⁰ Az alperesek között nem szerepelt jogi személy.

őket is csak az esetek összegzésekor.²⁵¹ Ezen kívül még azokat az eseteket hagytam figyelmen kívül, amelyekben a követelés összege nem volt egyértelműen meghatározható – vagy azért, mert nem írták le összecszerűen a követelést, vagy azért, mert a szövegből nem derült ki egyértelműen, hogy váltóforintról vagy ezüstforintról van-e szó.

Mindezeket leszámítva 414 per maradt. 269 esetben találunk keresztényt a felperesek között, míg zsidóknál ez a szám 166, azaz a zsidók népességen belüli arányukhoz (1847-ben 24%-hoz) képest bő kétszeresen felülreprezentáltak voltak.²⁵² Az alperes között is a keresztények voltak többségben, 358 esetben szerepeltek keresztények a vádlottak között, viszont izraeliták csupán 92 alkalommal, ami körülbelül 4%-kal kevesebb, mint a lakosságon belüli arányuk.²⁵³

Ha szétszálazzuk a pereket és csak azt vesszük figyelembe, hogy hány esetben került szembe egy személy saját hitsorsosával, illetve a másik felekezet tagjával, akkor a következő megállapításokat tehetjük. Legtöbbször mind a felperes, mind pedig az alperes keresztény vallású volt (52,6%), a második helyre azok az esetek kerültek, ahol a felperes zsidó, az alperes pedig keresztény volt (28,1%). Olyan esetből, amikor zsidó felekezetűek kerültek szembe saját hittársaikkal, jóval kevesebb (10,2%) volt, mint az előbbi típusokból, de egy hajszálnyival több, mint olyanból, amikor egy keresztény próbált meg követeléseinek érvényt szerezni egy zsidó vallásúval szemben (9,1%).

A perek többségében valamilyen adósság törlesztéséért fordultak a bírósághoz a felperesek. Gyakoriak voltak a kereskedők és iparosok, vagy az iparosok és szaktársaik közötti perek, amiket valamilyen áru vagy alapanyag miatti tartozás behajtatása érdekében indítottak,²⁵⁴ valamint sok volt az egyszerű áru- vagy pénzhitelezés kapcsán folytatott eljárás is. Ezek mellett voltak örökösödési vagy hozományi ügyek, és néhány kisebb-nagyobb volumenű család.

Az esetek túlnyomó részében a felperesnek adott igazat a bíróság, mivel általában dokumentumokkal tudták bizonyítani követelésük jogosságát. A

²⁵¹ Az alperes kihagyásával egy fontos csoport maradt volna ki vizsgálatomból, ugyanis a korszakban a magánkölcsönök mellett a hitelügyek kielégítését árpapénztárak is ellátták. TOMKA 2000. 7.

²⁵² A két számot összeadva az összes eset számánál nagyobb összeget kapunk. Ez azért lehetséges, mert néhány esetben több felperes is volt egy ügyben, és az ilyen esetekben minden felperest külön számoltam. Ráadásul megesett, hogy zsidók és keresztények a felperesek és az alperesek között is együtt szerepeltek egy perben.

²⁵³ Hasonlóan a felperesekhez, itt is minden személyt külön számoltam, ezért eltérő az esetszám.

²⁵⁴ Ez egybevág Jakab Réka megállapításaival. Vö. JAKAB 2014. 141–148.

megítélt összegnél viszont gyakran figyelembe vették az alperes csökkentésre vonatkozó indokait, amennyiben azokat valamilyen módon iratokkal is alá tudta támasztani (néhány esetben enélkül is). A bíróság a törvényben a követelésekre megszabott 60, majd 200 forintos értékhatárt – amennyiben a felek nem éltek panasszal – gyakran figyelmen kívül hagyta, így könnyítve meg a többi bíróság és sokszor az érintettek dolgát is.

A ZSIDÓ ÜZLETI MODOR A PÁPAI HITELPIACON

Mint azt a forrás ismertetésénél megjegyeztem, a szóbeli bírósági jegyzőkönyvek egyik nagy pozitívuma, hogy számszerűen megragadhatóvá teszi a különböző felekezetű személyek közötti üzleti kapcsolatokat. Ezért megpróbáltam összeszámolni, hogy mekkora követelések és tartozások halmozódtak fel a keresztényeknél és mekkorák a zsidóknál, hátha így megtudhatunk valamit a pápai hitelpiacról²⁵⁵ és ezáltal a felek üzleti gondolkodásmódjáról, viselkedéséről – arról, hogy milyen pénzkölcsönzők és hitelfelvevők voltak a zsidók és a keresztények. Egy ilyen vizsgálat azonban csakis akkor végezhető el, ha feltételezzük, hogy a peresített kölcsönügyletek azt leszámítva, hogy vitások voltak (hiszen ezért indult miattuk per), más tekintetben jól reprezentálják a helyi hitelpiaci viszonyokat, az összes pápai kölcsönügylet reprezentatív mintájaként értelmezhetőek. Az eredményeket a következő táblázatok mutatják:

²⁵⁵ Amikor hitelpiacról beszélek, nem csak klasszikus, pénzhitelezési ügyleteket értem alatta, olyanokat, amelyekben a hitelező pénzt kölcsönzött a hitelfelvevőnek. Olyan tartozásokat is bevettem a vizsgálatba, amelyekben valamilyen áru vételárának törlesztését halasztották el a felek (adott esetben kamat ráfizetésével), például egy bőrkereskedőnek tartozott egy csizmadia nyersbőrök árával, magyarán áruhitelezés történt. Utóbbiak beemelését kutatásomba az is indokolja, hogy Jakab Réka a belsővárosi tanácsi jegyzőkönyvekben említett hitelügyletek között ilyen áruhiteleket talált a legnagyobb számban. JAKAB 2014. 141.

5. sz. táblázat

Zsidó és keresztény hitelezők átlagos követelései (1837–1848)²⁵⁶

Adósok	Hitelezők		Összes követelés		Követelések összege hitelezőn- ként (pengőforint)
	száma	aránya (%)	nagysága (pengőforint)	megoszlása (%)	
Zsidók	84	30	13153,4	34%	156,6
Keresztények	193	70	26007,3	66%	134,8
Összesen	277	100%	39160,7	100%	141,4

6. sz. táblázat

Zsidó és keresztény adósok átlagos tartozásai (1837–1848)²⁵⁷

Adósok			Az összes követelés		Követelések összege adó- sonként (pengőforint)
vallási hovatartozása	száma	aránya (%)	összege (pengő fo- rint)	megoszlása (%)	
Zsidók	69	20	8432,5	15	122,2
Keresztények	292	80	47276	85	161,9
Összesen	361	100	55708,5	100	154,3

²⁵⁶ A zsidó felperes és alperes között zajló ügyek összesítésénél szembe kerültem egy problémával, az egyik tétel aránytalanul nagy volt a többihez képest. Holicser Mária férjétől, Hirschler Albert rőföskereskedőtől és annak apjától követelte 9500 pengő forintos hozományát és jegybérét (A pert lásd: MNL VeML V. 2.c. Szóbeli bíraskodási jegyzőkönyvek, 2. 393–394). Más esetekben is megesett, hogy a bíróság figyelmen kívül hagyta a törvény által előírt követelési értékhatárt, de ebben az esetben a 200 ezüstforintos limitet majd ötvenszeresen meghaladó összegről van szó, ami önmagában képes jelentősen megváltoztatni a két felekezet követelési/tartozásai közötti arányokat. Egy ekkora tétel beemelésével nagy teret engednének a véletlennek, így ezt az ügyet az összesítéskor figyelmen kívül hagytam.

²⁵⁷ Az adósok esetében figyelembe vettem azokat az ügyeket is, ahol a hitelező valamilyen jogi személy volt, például a városi árvapénztár. Az ilyen perek kihagyása csak a hitelezők esetében tűnt indokoltnak, hiszen a jogi személyek felekezeti szempont nehezen értelmezhetőek, adósaik vallása viszont azonosítható, ezért őket hiba lett volna kihagyni a vizsgálatból.

7. sz. táblázat
Zsidó és keresztény hitelezők átlagos követelései az adósok felekezete szerinti bontásban
(1836–1848)²⁵⁸

Hitelező	Adós	Hitelezők száma	Hitelezők százalékos megoszlása	Adósok száma	Adósok százalékos megoszlása	Ügyletek száma	Ügyletek százalékos megoszlása	Az összes követelés (pengő forint)	Követelések százalékos megoszlása	Követelés összege hitelezőnként (pengő forint)
zsídó	zsídó	40	12%	40	10,2%	46	10%	3878,5	9,9%	94,7
zsídó	keresztény	61	28%	114	29%	130	28%	9274,9	23,7%	152
keresztény	keresztény	196	59%	202	51,4%	243	53%	21750,3	55,5%	111
keresztény	zsídó	37	11%	37	9,4%	42	9%	4257,0	10,9%	115,1
Összesen		334	100%	393	100%	461	100%	39160,7	100%	117,2

A táblázatok elemzésébe fogva mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy amennyiben a peresített ügyek statisztikája valóban árulkodik a nem peresítettekéről is, akkor a pápai hitelpiac domináns szereplői korántsem a zsidók, hanem a keresztények voltak. A hitelezők héttizede keresztény volt, a hitelügyleteknek pedig több mint hattizedében keresztény volt a hitelező. Sőt, a helyi hitelpiacon a szerződések többségét keresztények kötötték egymás közt, egyik szerződő fél sem volt zsidó, ahogy a tőkének is több mint fele keresztények között cserélt gazdát.

²⁵⁸ Ebben a táblázatban azért nagyobb a hitelezők és az adósok összlétszáma, mivel a felekezeti bontás miatti átfedéseket itt nem lehetett kiszűrni, magyarul, ha egy hitelező zsidónak és kereszténynek is kölcsönzött, vagy egy adós zsidónak és kereszténynek is tartozott, akkor kétszer is szerepel ebben a táblázatban.

A zsidók szerepe a hitelezésben persze ettől még lehetett nagyobb, mint amekkorát a zsidók pápai lakosságon belüli aránya alapján várni lehetne. Pápa lakosságának az 1847-es összeírás szerint 24%-a volt izraelita.²⁵⁹ Ennél az összes bíróság elé járuló hitelezőnek valamivel több, 30%-a volt izraelita, akik az összes tőke 34%-át hitelezték. Ez annyit tesz, hogy a zsidó felperesek átlagosan kb. 20 pengő forinttal több hitelt helyeztek ki, mint keresztény kollégáik. Amíg a zsidók enyhén felülreprezentáltak voltak a hitelezők között, ugyanennyire alulképviseltek voltak a másik, keresleti oldalon, a hitelfelvevők közt: ennek a körnek 20%-t képezték, és az összes tőkének csak a 15%-át vették kölcsön ők. Ez annyit tesz, hogy a zsidó adósok tartozása jellemzően mintegy 40 pengő forinttal kisebbnek adódott a keresztény hitelfelvevőkénél. Érdeemes megfigyelnünk külön a zsidók és keresztények közötti üzletkötéseket is. Amíg a zsidók átlagosan 115 pengőforinttal tartoztak keresztényeknek, addig a keresztények 152 forinttal zsidóknak, azaz a keresztények jobban el voltak adósodva zsidóknak, mint fordítva. Röviden: hiába dominálta a piacot a keresztény kínálat és kereslet, a piacon kisebbet képező zsidók valamivel sikerebb üzletembernek tűnnek.²⁶⁰

Az a hanáki elképzelés tehát, hogy a rendi társadalom hiteligenyeit mindekelőtt a pénzkölcsönzésre specializálódott zsidók végezték, nem igazolódik a rendi korszak végén Pápán. Nemhogy kizárólag zsidók végeztek volna ilyesmit, hanem éppen az figyelhető meg, hogy jellemzően keresztények kölcsönöztek, még hozzá keresztényeknek. Az viszont kétségtelenül kirajzolódik, hogy a zsidók nagyobb valószínűséggel fogtak pénzkölcsönzői vállalkozásba, mint a keresztények, és ezek a vállalkozások nagyobb volumenűek voltak, mint a keresztényekéi. De azt újra hangsúlyoznom kell, hogy mindez akkor igaz csak, ha a problémás, azaz bíróság elé vitt esetek jól reprezentálják az egész városi hitelpiac működését.

Ám az, hogy a zsidók a pápai hitelpiacon a jelek szerint erőfölényben voltak, nem jelenti azt, hogy vissza is éltek vele. Ebből a megközelítésből arról, ki mennyire volt gátlástalan és kivel ezen a piacon, nem tudunk meg semmit. Erre akkor van lehetőségünk, ha a sommás bíróság jegyzőkönyveit azonban más irányból is megközelíthetjük.

²⁵⁹ Erre és a zsidók más, korban közeli pápai népességarányára lásd: HUDI 1995a. 98., JAKAB 2014. 129., KEPECS 1993. 340., KOMORÓCZY 2016. 204.

²⁶⁰ Ezekkel az adatokkal szinkronba hozhatóak Jakab Rékának a statisztikai megfigyelései a pápai városi tanács elé kerülő problémás adóssági ügyekről, ám ő a keresztények közötti ügyletekről, valamint az ügyletekben szereplő összegekről nem készített számítást. JAKAB 2014. 141.

A hitelügyleteket reprezentáló minta helyett tekinthetünk a perekre úgy is, mint problémás hitelügyletek összességére. Mondhatjuk azt is, ide kerültek azok és csak azok a hitel- és egyéb tartozási ügyek, amelyek valahol félresiklottak, amelyekben a hitelező vagy a hitelfelvevő úgy érezte, a másik kárt tett – már ha valamelyik fél nem pisztolygolyóval akarta megoldani az ügyet, mint később Stern Ármin esetében történt. Erről az alapállásról kiindulva talán többet tudhatunk meg a felek üzleti viselkedéséről, arról, megmutatkozik-e a Sombart és Weber szerint jellegzetes, keresztényekkel szembeni zsidó üzleti kíméletlenség.

Elsőként az olyan pereket vizsgáltam meg, amelyekben a hitelező perelte a hitelfelvevőt, a hitelező be tudta mutatni az igazát alátámasztó dokumentumokat, a hitelfelvevő pedig nem vitatta a tartozás tényét és a követelt összeg jogosságát, és a bíróság így rövid úton elmarasztalhatta az alperest. Ezekben az esetekben a bírói tanács úgy látta, hogy a panaszolkodót érte kár, a pénzkölcsönző okkal perelt, adósa tényleg nem fizette (vagy nem egészében fizette) vissza tartozását, vagy ahogyan a jegyzőkönyvben frázisszerűen megfogalmazták: valóban az volt a helyzete, hogy a fizetési felszólításnak „*szépségessen* [azaz csupán a hitelező kérésére] *eleget tenni nem akar*”.²⁶¹

Sombart és Weber gondolatmenetét követve tehát azt kellene tapasztalnunk, hogy ezekben a perekben az alperesek, tehát a „rossz” adósok között viszonylag ritkán találunk üzleti tevékenységüket morálisan kontroll alatt tartó keresztényeket és relatíve gyakrabban bukkannak fel keresztényeken erkölcstelenül nyereszkedni kívánó, ám más zsidókkal szemben magukat türtőztető zsidók. Vagy a károsított felperesekre koncentrálna: a páriakapitalizmus sombarti-weberi verziója azt jósolja, köztük kevesebb zsidót és több keresztényt fogunk találni. Lássuk, így van-e. Az jegyzőkönyvben szereplő ügyek között 292 olyat találtam, ahol a hitelező nyújtott be keresetet, ő is nyert és nem volt vita a felek között a tartozást illetően. Ezek felekezeti megoszlását az alábbi táblázat mutatja.

²⁶¹ Lásd például: MNL VeML V. 2.c. Szóbeli bírósági jegyzőkönyvek, 2. 48.

8. sz. táblázat

A nem vitatott ügyek felperes és az alperes felekezete szerinti megoszlása (1836–1848)

Ügyfelek		A nem vitatott esetek	
<i>felperes</i>	<i>alperes</i>	<i>száma</i>	<i>megoszlása (%)</i>
zsidó	zsidó	24	8
zsidó	keresztény	73	25
keresztény	keresztény	174	60
keresztény	zsidó	21	7

A táblázat adataiból kitűnik, hogy a hitelezők megkárosítása olyan „sportág” volt a pápai rendi társadalomban, ahol a mérkőzéseket jellemzően házon belül vívták, vagyis a perben érintett felek az esetek több mint kétharmadában azonos vallásúak voltak (leszámítva a kereszténységen belüli különbségeket, amiket most kénytelenek vagyunk figyelmen kívül hagyni). Az esetek túlnyomó többségének tehát semmi köze nincs semmiféle páriahelyezethez, mivel a károsultak nem kívülállók voltak a károkozó szempontjából. Nem fedezhető fel, hogy a zsidók inkább a keresztényekkel szemben követtek el visszaéléseket, egymással viszont nem, vagyis az, amit Weber elképzelt, hogy több zsidó nem fizetett zsidó hitelezőjének, mint nem zsidónak.

De ki élt vissza jellemzően és kinek a kárára azokban az esetekben, amikor az egyik fél zsidó volt, a másik keresztény, és ha a bíróság nem avatkozott volna közbe, akkor a hitelező húzta volna a rövidebbet. Összesen 94 ilyen esetről tudok, értelemszerűen 94 zsidó és 94 keresztény résztvevővel. Ebben a körben mindössze 21 nemfizető zsidó, míg 73 keresztény volt. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az ilyen perek egyötödében volt csak keresztény károsult, négyötödében zsidó. Megint másként fogalmazva: Pápán öt adós által más vallású kárára elkövetett visszaélésből négyért volt nem zsidó felelős, és csak egyért zsidó. Ebből is látszik, Weber és Sombart állításával szemben Pápán nemhogy a zsidó adósok akarták volna erkölcsi kívülállóként áthágni a szabályokat a keresztényekkel szemben, hanem éppen a keresztények érezték magukat inkább „nyeregben”, ők érezték magukat erőfölényben a zsidókkal üzletelve, hajlamosabbak voltak „rossz” adósként viselkedni, mint zsidó szomszédjaik.

A következő lépésben azokat az eseteket vizsgáltam meg, amelyekben a visszaélést a hitelező követte el, például jogtalanul magas kamatot követelt, vagy adóslevelet hamisított, és ezért bírósághoz fordult az adós. Ez az a pénzkölcsönzői szerep, ami Webernél és Sombartnál igazán a pária zsidó alakjára

van szabva, elméletileg itt kellene sok zsidót találnunk, szinte csak őket. Ehhez képest Pápán meglepő módon egyetlen esetet sem találunk a vizsgált időszakban, ahol a pert a hitelfelvevő indította volna a hitelező ellen, akármilyen vallásúak is voltak a felek, a kíméletlen uzsorás klasszikus alakját ekkor a városban sem a zsidó vallásúak, sem a keresztények közt nem leljük meg. Olyan eseteket viszont, ahol a hitelező indította a pert, de az adós vitatta az igényét, szép számmal (104 ügyet) találhatunk a jegyzőkönyvekben, és ezek között volt néhány per, amikor nemcsak egy kósza próbálkozás volt ez az hitelfelvevő alperes részéről, hanem a bíróságot sikerült is meggyőznie igazáról, és végül a panaszlottat felmentették. Ezekben az eseteket joggal értelmezhetjük úgy, hogy a két fél közül a hitelező próbálta a bíróság elé citálással megkárosítani adósát, az alperes volt az áldozat, akiből a felperes megpróbált indokolatlan hasznot kicsikarni. Ám ilyen ügyből is nagyon keveset találtam, mindössze 21-et. Ebből két következtetést vonhatunk le. Egyrészt azt, hogy a hitelezői visszaélés igen ritkán mutatkozott meg a hitelfelvevőihez képest. A hitelezők, akik között felülreprezentáltak voltak a zsidók, sokkal inkább tartották magukat a szerződések betűjéhez, mint az adósok. Másrészt jogosan vethetjük fel, hogy az ilyen károkozási esetek annyira ritkák voltak, hogy a néhány esetből aligha állapítható meg megbízhatóan, melyik felekezet volt hajlamosabb elkövetni, és melyik elszenvedni azokat. A megfigyelhető eloszlás könnyen lehet a véletlen műve is. Az alperesek felmentésével zárult esetek felekezet szerinti megoszlását a következő táblázat mutatja.

9. sz. táblázat

Az alperes felmentésével zárult esetek a felperes és az alperes felekezete szerinti megoszlása (1836–1848)

Ügyfél		Az alperes felmentésével zárult	
<i>felperes</i>	<i>alperes</i>	<i>esetek száma</i>	<i>megoszlása (%)</i>
zsidó	zsidó	3	14
zsidó	keresztény	6	29
keresztény	keresztény	9	43
keresztény	zsidó	3	14

A 21 eset több mint fele azonos felekezetűek között történt. Megint azt látjuk, hogy az esetek többségében nem zsidók voltak kíméletlenek keresztényekkel szemben, és nem is keresztények zsidókkal szemben. Az felekezeti vegyes

perekben viszont azt figyelhetjük meg, hogy az összesen kilenc esetből hatban zsidók próbálkoztak adósuk kárára gyarapodni, míg ugyanezt keresztények csak háromszor kísérelték meg. Bár ebben az esetben a Weber és Sombart által megrajzolt kép tárul elénk, vagyis, hogy (inkább) a zsidó hitelező próbál nyereszkedni a keresztény adóson, azonban ismét fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy mennyire kevés esetről van szó, vagyis egy ilyen következtetés egyrészt bizonytalan érvényességű, másrészt biztosan állíthatom, hogy az ilyen üzleti viselkedés a zsidó hitelezők körében is roppant ritka volt, még akkor is, ha a keresztények között még ennél is ritkább.

Eddig tehát a zsidók pária sorsából következő kettős gazdasági morálját nem sikerült igazolnunk Pápán, ahol viszont sikerült igazolnunk valamit, ott épp azt találtuk, hogy semmi ilyesmi nem létezett. A bírósági jegyzőkönyvekből ezenfelül kiolvasható még néhány információ, amit tájékoztatást adhat a minket érdeklő kérdéstről.

A következő ötletem az volt, hogy talán a hitelkamatok mértékéből kiderülhet valami a felek üzleti módszereit illetően. Vajon Sombart és Weber uzsorását kell látnunk a XIX. század első felének pápai zsidóiban, vagy semmi ilyesmiről nincsen szó — nem Stern Ármin előképei árasztották el a bírósági iratokat. A perek kapcsán többször is említést tesznek kamatokról, hol csak általánosságban, a „törvényes kamat” kifejezéssel, hol számszerűsítve. Utóbbiak között azonban nem találunk a megengedett maximális, 6%-os kamatnál magasabbat; alacsonyabbat is csak két esetben. A pápai hitelpiacon tehát nem találunk uzsorának minősülő kamatszedést — legalábbis ilyen esetek nem kerültek a bíróság elé.

Végül kísérletet tettem azon esetek összegyűjtésére is, ahol a felperesek a bíróságtól kérték az alperes vagyonának összeírását, hogy így biztosítsák a követelés teljesítését. Feltételezhetjük, hogy ha zsidó felperesek valóban más-hogy viselkedtek keresztény adósaikkal, mint az izraelitákkal, kevésbé bíztak bennük, mint a zsidókban, akkor a nem zsidók esetében kellett gyakrabban kérniük a vagyonösszeírást, tőlük kellett volna nagyobb biztosítékot követelniük. Harminckét ilyen esetet tudtam összegyűjteni. Ha az összes ügy felekezeti megoszlásával összevetjük a vagyonösszeírást említőket, a következőket láthatjuk.

10. táblázat

Az összes eset és a vagyonösszeírást tartalmazó esetek egymáshoz viszonyulása felekezetek szerint (1836–1848)

Ügyfél		Összes eset		Vagyonösszeírási esetek	
Felperes	Alperes	száma	megoszlása (%)	száma	aránya (%)
zsidó	zsidó	47	10,2	7	21,8
zsidó	keresztény	130	28,1	6	18,8
keresztény	keresztény	243	52,6	13	40,6
keresztény	zsidó	42	9,1	6	18,8

A felvetést a táblázat adatai nem igazolják, a zsidó felperesek jóval kisebb arányban kértek vagyonösszeírást, mint amilyen arányban (problémás) követeléseket támasztottak keresztényekkel szemben. Ellenben a zsidó alperesek kétszer akkora arányban voltak kénytelenek elviselni ingóságaik összeírását keresztény hitelezőjük kérésére, mint amilyen arányban az összes esetből részesültek. Sőt, a zsidó hitelezők éppen zsidó adósokra vonatkozóan kérték feltűnő valószínűséggel a hitelfeltevő jószágainak összeírását. A bírósági jegyzőkönyv alapján alapvetően attól függött, hogy beadtak-e ilyen kérelmet, hogy milyen volt az alperes vagyoni helyzete. Általában akkor kérték az ingóságok összeírását, ha az alperesnek nem volt ingatlan vagyona, ami fizetéseképtelenség esetén is biztosítékkul szolgálhatott volna. Természetesen emögött az a többször megfogalmazott aggodalom állt, hogy az alperes szorongatott anyagi helyzetében netán elrejtí értékesebb vagyontárgyait, és ennek megakadályozásáért kell leltározni azokat. Az összeírásra vonatkozó kérelmek tehát inkább árulnak el valamit az alperesek vagyoni helyzetéről, mint a felperesek üzleti mentalitásáról. Ez alapján leginkább úgy értelmezhetjük a fent leírt arányokat, hogy a zsidó alperesekről gyakrabban feltételezték, hogy fizetéseképtelenek, mint keresztény szomszédjaikról.

Alátámasztották-e az 1837 és 1848 közötti pápai szóbeli bírósági perek Weber és Sombart kettős morálról alkotott elképzelését? — Mind a vita nélkül a hitelező javára megítélt, mind pedig a vagyonösszeírást említő ügyek elemzése cáfolta a két jeles tudós felvetéseit. Mindkét vizsgálatból az derült ki, hogy a keresztények sokkal inkább hajlottak arra, hogy üzleti ügyeikben a zsidók kárára járjanak el, mint amennyire zsidó szomszédjaik próbáltak meg nyereszkedni a nem zsidókon. Tekintve, hogy a domináns fél a rendi társadalomban

kétségtelenül a keresztény volt, ebben nincs semmi igazán meglepő. Egyszerűen arról volt szó, hogy hétköznapi üzleti tevékenységükben a keresztények láttak több esélyt arra, hogy kamatoztassák helyzeti előnyüket.²⁶² Ennek a következtetésnek csak olyan vizsgálataimban találtam néhány ellentmondó adatot, amelyekben a véletlen szerepe igen nagy lehet, mivel nagyon kis sokaságon sikerült csak tesztelnem felvetéseimet. Összességében tehát pápai kutatásom eredményei nem támasztották alá az etikai dualizmus elméletét.

SAJÁTOS BEFEKTETÉSI STRATÉGIA

Azt is szerettem volna tesztelni, hogy Hanák Péternek a zsidók sajátos, a nyereséget – az ingatlanszerzés tilalma miatt – kénytelen-kelletlen egészében és azonnal az üzletbe visszaforgató befektetési stratégiájára vonatkozó állítása megállja-e a helyét egy empirikus vizsgálat során. A sommás bírósági jegyzőkönyvben leírt ügyek azonban erről semmilyen információval nem szolgáltak. Nem derül ki belőlük, mit is kezdtek a zsidó vagy keresztény pénzkölcsönzők a bezsebelt kamatokkal. Jakab Réka Pápara vonatkozó társadalomtörténeti kutatásai alapján azonban lehetőségünk van a hanáki elképzelés kiindulópontjának cáfolatára, mindenekelőtt annak kimutatására, hogy a pápai zsidók nemcsak szerezhettek, de szereztek is háztulajdont. Jakab pápai zsidóságról írt monográfiájában ugyanis egy egész fejezetet szentelt a helyi izraeliták lakhatási viszonyai elemzésének. A következőkben ennek a kérdésem szempontjából releváns megállapításait foglalom össze.

Először is le kell szögeznünk, hogy a szerző által vizsgált időszakban (a XVIII. század első felétől 1848-ig) kisebb-nagyobb mértékben folyamatosan igyekeztek gátolni a zsidókat az ingatlanvásárlásban. Jakab többször is hangsúlyozza, hogy az uradalom és a város mindvégig egyetértett abban, hogy meg kell akadályozniuk a zsidó tulajdonosok számának túlzott növekedését.²⁶³ Ezt leginkább úgy kívánták elérni, hogy uradalmi vagy tanácsi engedélyhez kötötték a házvásárlást, és megszabták, legfeljebb mennyi ház lehet izraeliták tulajdonában.²⁶⁴ Azonban több kiskapu is tárva-nyitva volt.

²⁶² Az is árulkodó azonban, hogy a bíróságot – már? – meglehetősen hidegen hagyta az a rendi hierarchia, amelyben a zsidók lejjebb helyezkedtek el keresztény üzletfeleiknél, hiszen rendre hűvös tárgyilagossággal, az írásos bizonyítékok alapján döntött, a visszaélési kísérleteket felekezetre való tekintet nélkül letörte.

²⁶³ JAKAB 2014. 57., 61., 65.

²⁶⁴ Arról, hogy egy ilyen számot valóban közösen meghatározott-e a város és az uradalom,

Az egyik lehetőség a szabályok megkerülésével a házbirtokszerzésre a *zálogba vétel* volt, vagyis a hitel biztosítékeként is használhattak a zsidók egy ingatlant sajátjukként mindaddig, amíg azt a kölcsönvevő vissza nem fizette. Így szerezte meg például tíz évre a Szántóházy család házát a Pápán elsőként megtelepülő Hirschl család két tagja, Mathias és Abraham 1735-ben.²⁶⁵

A *házvásárlásra* a rendi világ bonyolult jogviszonyai, valamint a földesúr és a város közötti ellentétek egyaránt lehetőséget teremtettek. A házvásárlást alapvetően a ház státusától függően vagy a földesúr, vagy a városi tanács engedélyéhez kötötték, de ilyet nem volt lehetetlen szerezni. Az első pápai zsidó tulajdonú ingatlan egy úgynevezett inscriptionális ház volt, azaz olyan épület, amelyet minden szolgáltatás és adófizetése alól mentesítettek. Ezt szintén a Hirschl család szerezte meg 1715-ben.²⁶⁶ A zsidó házvásárlást jelentősen megkönnyítette, ha nemesektől sikerült ingatlant venni, hiszen a *nemesi tulajdon* nem esett a város és az uradalom közötti szerződés hatálya alá, annak adásvételébe senki nem szólhatott bele.²⁶⁷

A nemesek mellett az *Esterházyak* is komoly szereplői voltak a helyi ingatlanpiacnak. Bár igyekeztek korlátozni a zsidó háztulajdonosok számának növekedését, ők is adtak el házakat zsidó vevőknek, ha az uradalmi pénztár érdeke úgy kívánta. Legkomolyabb partnerük ebben a XIX. század elején az uradalom egyik legnagyobb bérlője, Neuman Ábrahám volt, aki Jakab leírása alapján nagy értékű és igen szövevényes ingatlanüzleteket folytatott az uradalommal. Jól jellemzi ezeket egy 1824-es eset. Löwi Dániel, egy házvásárlási jóváhagyással nem rendelkező pesti zsidó kereskedő, 12.000 ezüstforintért megvette Esztergomi Ignác táblabíró főtéri házát, engedély hiányában azonban az adásvételt a város nem hagyta jóvá. Löwi így az ingatlant kénytelen volt átengedni az engedéllyel már rendelkező Neumannnak, aki kisvártatva tovább is akarta adni az Esztergomi-féle házat az uradalomnak, cserébe a Neumann által bérelt Thanhoffer-féle ház tulajdonjogáért. Indoklasként azt hozta fel, hogy földesúrnak úgyis kellemetlen, ha a főtéri katolikus templom szomszédságában egy zsidó lakik.²⁶⁸ Neumannnak több háza is volt a városban; már 1799-ben két

források hiányában Jakab is csak valószínűsíti. JAKAB 2014. 57.

²⁶⁵ JAKAB 2014. 57–58. – Mint azt korábban említettem, a zálogba vétel több esetben a birtoklás első lépése volt; amint lehetőség nyílt rá, a zsidó tulajdonosok a saját nevükre írták az ingatlant.

²⁶⁶ JAKAB 2014. 57.

²⁶⁷ JAKAB 2014. 59–60.

²⁶⁸ JAKAB 2014. 66–67.

ingatlan tulajdonosaként tűnt fel, amiket kizárólag kiadásra tartott, míg maga Elt József házában élt albérllőként.²⁶⁹

A városban lévő úgynevezett *kontraktuális házakra* is szert tettek a zsidók, bár ezek esetében a keresztényeknek elővásárlási joguk volt. Ez annyit jelentett, hogy ha a zsidó vevőjelölt engedélyt nyert is a városi tanácstól, ténylegesen csak akkor vehette meg az ingatlant, ha 15 napon belül nem érkezett keresztény ajánlat rá.²⁷⁰ A városi tanács tagjai ráadásul nem is voltak mindig egy véleményen a zsidók korlátozását illetően. 1798-ban egy eladósodott helyi kalaposmester házát kívánta megvenni egy zsidó érdeklődő. A tanácson belül néhányan annak ellenére is ráálltak volna az üzletre, hogy egy keresztény jelölt is ugyanannyit kínált az házért.²⁷¹

A zsidó népesség növekedésével az izraelita háztulajdonosok száma is fokozatosan növekedett, bár a korszakban végig az maradt a jellemző, hogy a zsidó családok bérllőként laktak keresztény vagy zsidó tulajdonú házakban, de természetesen a keresztények esetében is ez lehetett a jellemző a városban.²⁷² A háztulajdonosok számának változását Jakab kutatásai alapján a következő táblázatban foglaltam össze:

11. táblázat

Zsidó tulajdonú házak számának alakulása Pápán (1715–1835)
(Forrás: JAKAB 2014. 57., 61., 63–64.)

Tételcím	Házak száma az adott időpontban				
	1715	1735–1796	1799	1804	1835
Zsidó tulajdonú házak száma	1	32	31	34	60

Két esetben még a zsidó földtulajdonlásra is találunk példát. A már említett Neuman-féle ügyletben a csere részét képezte egy, az Esztergomi-féle házhoz tartozó szántóföld is.²⁷³ A másik esetben az általam vizsgált bírósági jegyzőkönyvekben gyakran szereplő Reinitz vagy Rechnitz Gusztáv bórkereskedő felesége 1834-ben eladta Új utcai házukat Brenner Ferenc pápai pékmesternek, amihez három tábla szántóföld is tartozott.²⁷⁴ A város zsidó lakói közt ráadásul számos

²⁶⁹ JAKAB 2014. 63.

²⁷⁰ JAKAB, 2014. 64.

²⁷¹ JAKAB, 2014. 61.

²⁷² Jakab, 2014: 59.

²⁷³ JAKAB 2014. 67.

²⁷⁴ JAKAB 2014. 68.

uradalmi bérlőt találunk, akik között persze voltak olyanok, akik italmérési jogot, mézsárszéket, stb. béreltek, de feltehetőleg földbérlők is voltak köztük.

Pápán tehát nem állja tehát meg a helyét Hanák azon elgondolása, hogy a rendi korszakban a velük szemben fogyanatosított diszkriminatív rendelkezések rászorították volna a zsidóságot, hogy profitjukat folyamatosan üzletükbe forgassák vissza. Bár valóban nem fektethették be pénzüket teljesen szabadon, a fenti példák bizonyítják, hogy mégis módjukban állt pénzüket másra is elkölteni, mint saját vállalkozásukra. Sőt, Neuman Ábrahám esetében azt is láthatuk, hogy a megvett házakkal nem csak „holt tőkájüket” gyarapította, hanem keresztény szomszédjaihoz hasonlóan kiadásukkal profitra is szert tehetett.

ÖSSZEGZÉS

Dolgozatomban a zsidóság gazdasági sikereit magyarázó tézisek egyikének, a páriakapitalizmus-elméletének lokális keretek közötti empirikus vizsgálata tettem kísérletet. Ehhez elsőként Bolgár Dániel tanulmányát összefoglalva felvázoltam, hogy középkori elképzelésekhez kapcsolódva Karl Marx közvetítésével, hogyan alakult ki a tézis Werner Sombart, illetve Max Weber munkássága nyomán, és hogyan jelent meg, majd formálódott át a magyar történettudományban, leginkább Hanák Péter történetírásában. Az elmélet több ponton vitatható, ezek közül én hármát emeltem ki.

Egyrészt a XIX. század végi pápai elit és felmenőik (valamint utódaik) életútjait vizsgálva arra a kérdésre kívántam választ találni, hogy vajon a Hanák Péter által feltételezett, a XIX. század első felének terménykereskedői és a századvég iparmágnásai közötti *személyi kontinuitás*ra találhatunk-e bizonyítékokat Pápán. Valóban már a rendi társadalomban is kapitalista módon üzletelő, gazdag felmenők gyermekei kerültek-e fel a századvégi pápai virilislistákra, illetve, hogy felfedezhetünk-e az pályaképekben bármilyen felekezetsajátosát. 23 virilis és családjuk életútját sikerült többé-kevésbé rekonstruálnom. A zsidó vallású személyek között csak egy gyárost találtam, esetében a hanáki feltevés nem igazolódott, ahogyan annak sem találtam nyomát, hogy a századvég zsidó elitjének felmenői különösebben módosak, modern szemléletű üzletemberek lettek volna. Ezek mellett felekezetekre jellemző pályáívetek sem sikerült találnom. Az egyes életutak között kimutatható sajátosságok függetlenek voltak a virilisek vallásától. A zsidó virilisek ugyanolyan sokféleképpen kerültek a pápai polgárok közé, mint keresztény „osztálytársaik”.

Második kérdésem az volt, hogy bizonyítható-e a Sombart és Weber elméletének alapját adó *kettős morál* elképzelése, azaz, hogy a zsidók a modernitás előtt máshogy bántak keresztény üzletfeleikkel; kifejezetten gátlástalanul próbálták nyereszkeskedni azok kárára. Ennek felfejtéséhez egy 1837 és 1848 között keletkezett pápai szóbeli bírósági jegyzőkönyvhöz fordultam. A perek jelentős többségét adó adósügyek több szempontú vizsgálata alapján arra az óvatos megállapításra jutottam, hogy a két jeles német tudós elképzelésével szemben, nem a zsidók, hanem a keresztények voltak hajlamosabbak feszegetni a normál üzletvitel határait, hajlottak rá, hogy domináns társadalmi pozíciójukat az üzleti életben is kihasználják. Kényszerből vagy nyereszkeskedési vágyból a szabályszegéstől sem visszariadó figurákat mindkét felekezetben találtam, de olyanok, akik ezzel zsidó-keresztény relációban próbálkoztak, inkább csak elvétve fordultak elő a pápai gazdasági életben.

Végül szerettem volna megvizsgálni, hogy alátámasztható-e Hanák felvetése, miszerint a zsidók az őket sújtó gazdasági és jogi diszkrimináció miatt amolyan premodern „muszájaszkéták”²⁷⁵ lettek, és ezért rákényszerültek, hogy *profitjukat* modern kapitalista módjára *saját üzletükbe forgassák* vissza. Sajnos a bírósági jegyzőkönyvek nem segítettek a kérdés megválaszolásában, így csak annyit tudtam tenni, hogy Jakab Réka pápai zsidósággal kapcsolatos kutatásai alapján rámutattam Hanák magyarázatának egyik gyenge pontjára, jelesül, hogy a zsidóknak igenis volt lehetősége (még ha a keresztényeknél jóval korlátozottabban is) pénzük ingatlanokba fektetésére.

Összességében nem találtam döntő bizonyítékot a páriakapitalizmus-elmélet mellett, de azt sem akarom állítani, hogy kutatásom látványosan és minden kétséget kizáróan cáfolja azt. Ez utóbbi persze fakadhat a kutatásom hiányosságaiból, de adódhat abból is, hogy annak a folyamatnak, amit az elmélet megalkotói és továbbfejlesztői olyan magával ragadó természetességgel írtak le, igazából nagyon nehéz a nyomára bukkanni. És könnyen lehet, hogy ez dolgozatom legfontosabb eredménye: *az derült ki, hogy mennyire kevés derül ki arról egy empirikus vizsgálatból, amiről a tétel megfogalmazói ilyen vizsgálat nélkül is határozottan tudtak.*

A páriakapitalizmus-elméletnek a kifejtett feltevéseit tehát nem sikerült igazolnom. De abban igazából nemcsak ilyenek vannak, hanem találunk benne legalább három burkolt, magától értetődőként kezelt előfeltevést is. A tézis

²⁷⁵ BOLGÁR 2016. 31.

megalkotói abból indultak ki, hogy a zsidó sikerek gyökerét (1.) a modernitás előtt kell keresni, mégpedig (2.) az üzleti életben, illetve feltételezték, hogy a siker titka az, hogy a zsidók (üzleti) ténykedése másmilyen volt, mint a keresztényeké. Nos, ezeket az előfeltevéseket az én kutatásom sem kérdőjelezte meg, elfogadtam ezeket a koordinátákat. Pedig könnyen lehet, hogy már ezek a premisszák is hibásak, hogy a zsidó siker forrásvidékét máshol és máskor, a modernitásban és/vagy az üzleti életen kívül és/vagy nem a zsidók keresztényekétől eltérő teljesítményében kellene keresni.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Mikrofilmtár

- X 3046 1843. évi pápai református születési anyakönyv
- X 3340 1835. évi tatai római katolikus születési anyakönyv
- X 3901 1861. évi pápai evangélikus születési anyakönyv
- X 3901 1887. évi pápai evangélikus halotti anyakönyv
- X 5697 1850. évi pápai római katolikus születési anyakönyv

Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltár (MNL VeML)

- V. 2.c. 2. Szóbeli bírósági jegyzőkönyvek (1837–1848)
- VII. 161. A pápai I. sz. közjegyzői állás iratai (1874–1949)
- IX. 208. A Pápai Kereskedők Testületének iratai (1851–1888)

Budapest IV. kerület anyakönyvi hivatalának iratai

- 1925. évi állami halotti anyakönyv = [<https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GR1L-SHR?owc=92SR-ZNB%3A40678301%2C48553201%3Fcc%3D1452460&cc=1452460>]
(utolsó letöltés: 2016.11.13.)

Budapest IX. kerület anyakönyvi hivatalának iratai

- 1915. évi állami halotti anyakönyv = [<https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GR1L-SHR?owc=92SR-6TL%3A40678301%2C60592401%3Fcc%3D1452460&cc=1452460>]
(utolsó letöltés: 2016.11.13.)

Pápai állami halotti anyakönyvek =

- [<https://familysearch.org/search/image/index?owc=923Z-829%3A40679901%2C50416101%3Fcc%3D1452460>] (utolsó letöltés: 2016.11.13.)

HÍRLAPI FORRÁSOK²⁷⁶

8 Órai Újság

Festőművész és elmebeteg véres párbaja. = 8 Órai Újság 1936. július 18. 7.

Budapesti Hírlap (BH)

A pápai uzsorás. = BH 1890. február 19. 12.

Dunántúli Protestáns Lap (DPL)

Gyászír. = DPL 1900. december 23. 849.

Szép áldozatkészség. = DPL 1905. szeptember 3. 631.

Halálozás. = DPL 1926. január 17. 12.

Gyász hírek. = DPL 1938. február 27. 40.

Központi Értesítő (KÉ)

Kivonat a magyarországi kereskedelmi cégjegyzékből. = KÉ 1895. április 25. 640.

Kivonat a magyarországi kereskedelmi cégjegyzékből. = KÉ 1898. június 2. 741.

Kivonat a magyarországi kereskedelmi cégjegyzékből. = KÉ 1898. május 5. 583.

Kivonat a magyarországi kereskedelmi cégjegyzékből. = KÉ 1903. április 26. 640.

Kivonat a magyarországi kereskedelmi cégjegyzékből. = KÉ 1907. december 5. (2. félév) 2251.

Pápa és Vidéke (PV)

A Nemzeti Kaszinó megalakulása. = PV 1907. március 3. 4.

A Pápai és Vidéki Kaszinó. = PV 1907. május 5. 5.

Bankalakulás. = PV 1907. szeptember 1. 1–2.

Esküvő. = PV 1907. május 5. 5.

A pápai takarékpénztár közgyűlése. = PV 1908. március 1. 6.

Városi közgyűlés. = PV 1908. március 15. 2.

Pápai Szikvizgyár szövetkezet. = PV 1908. május 3. 7.

Városi közgyűlés. = PV 1908. július 5. 2.

Pápa város virilistái 1909. évre. = PV 1908. november 8. 5.

A Kath. Kör közgyűlése. = PV 1910. augusztus 7. 2.

Arcképleleplezés a Kath. Körben. Borka Jenő ünneplése. = PV 1910. november 20. 6.

Városi közgyűlés. = PV 1910. november 6. 2.

Olcsó és jó bevásárlás. = PV 1912. november 24. 8.

Eljegyzés. = PV 1914. május 17. 5.

Hirdetés. = PV 1914. június 14. 6.

Pápai Takarékpénztár részvénytársaság közgyűlése. = PV 1915. március 7. 4.

Bermüller Alajos 1849–1915. = PV 1915. december 5. 3.

Hanauer Zoltán. = PV 1915. december 19. 1–2.

Pápai Független Újság (PFÚ)

Hymen. = PFÚ 1893. április 2. 4.

A pápai önkéntes tűzoltó egyesület. = PFÚ 1893. augusztus 27. 6.

Hatósági közeg megsértése. PFÚ 1893. szeptember 17. 6.

Lövés az utcán. = PFÚ 1893. október 22. 4.

A villanyvilágítás ügye. = PFÚ 1894. január 28. 2–3.

A villamvilágítás ügye. = PFÚ 1894. február 18. 2.

A »Pápai takarékpénztár«. = PFÚ 1894. március 4. 6.

Vármegyénk közgyűlése. = PFÚ 1893. május 07. 3.

Pápai Hírlap (PH)

Gyilkossági kísérlet. = PH 1889. február 24. 5.

²⁷⁶ A hírek, tudósítások mindegyike név nélkül jelent meg.

Párt-bomlás. = PH 1889. április 14. 4.
Stern Ármin a törvény előtt. = PH 1890. február 16. 3-4.
Uzsoraper. = PH 1890. február 19. 12.
Stern Ármin ügye. = PH 1890. február 23. 7.
A pápai kád- és gőzfürdő részvénytársaság. = PH 1904. április 16. 5.
A villamos telep szénszállításának ügyében. = PH 1904. szeptember 3. 4.
Fellebbezés a női kórház ügyében. = PH 1905. augusztus 19. 3.
Városi virilisták. = PH 1905. szeptember 2. 4.
Vármegyei virilisták. = PH 1906. szeptember 29. 3.
Szép alapítvány. = PH 1907. július 13. 4.
Bucsúbankett. = PH 1907. szeptember 7. 4.
Mészárszék-átvétel. = PH 1908. december 5. 7.
Ötven év. = PH 1913. február 22. 1-2.
Sült József. = PH 1921. szeptember 10. 1.
Virilisták 1922-re. = PH 1921. szeptember 3. 1-2.
Dr. Kluge Endre. = PH 1926. január 16. 1.

Pápai Közlöny (PK)

Esküvő. = PK 1893. április 30. 4.
Új pénzügy Pápán. = PK 1893. július 9. 4.
Gyilkossági merénylet. = PK 1893. október 22. 5.
Rendőri hírek. = PK 1895. február 3. 5.
Esküvő. = PK 1895. július 21. 5.
Ház eladás. = PK 1898. január 16. 8.
Esküvő. = PK 1898. január 23. 5.
Árverési hirdetményi kivonat. = PK 1898. május 22. 7.
Városi közgyűlés. = PK 1898. szeptember 11. 1-3.
Árverési hirdetményi kivonat. = PK 1898. december 11. 5.
Árverési hirdetményi kivonat. = PK 1899. január 8. 6.
Eljegyzés. = PK 1901. március 3. 5.
Kettős nászünnepe. = PK 1901. augusztus 18. 5.
Schreiber Jakab. = PK 1903. január 4. 3.
Halálhírek. = PK 1913. október 26. 5.

Pápai Lapok (PL)

A pápai ismeretterjesztő egyesület. = PL 1874. május 31. 51.
városunk kereskedelmi és ipartársulata. = PL 1875. április 10. 136.
Csalási kísérlet. = PL 1877. november 4. 185.
Névestély s táncvigalom. = PL 1878. március 10. 41.
A szent György napi negyed. = PL 1878. május 5. 77.,
A pápai lövészet. = PL 1882. július 23. 125.
Hymen. = PL 1884. augusztus 24. 143.
Névjegyzék. = PL 1884. december 28. 219.
Árverési hirdetmény. = PL 1887. február 6. 23.
Gyászbeszéd. = PL 1887. október 16. 188.
A pápai takarékpénztár. = PL 1888. február 26. 37.
Szép esküvő. = PL 1888. szeptember 2. 155.
Értesítés. = PL 1889. augusztus 25. 141.
Pongrácz Jenő kir. ügyész vádbeszéde a Stern Armin-féle bűnperben. = PL 1890. február 23. 32.
Stern Armin és Lustig József. = PL 1890. február 23. 32.
Iparosok figyelmébe. = PL 1891. július 12. 115.
Veszprémmegye legtöbb államadót fizető megyebizottsági tagjai. = PL 1891. november 8. 186.
Önbíráskodás. = PL 1893. október 22. 194.

A „Jókai kör” alakuló közgyűlése. = PL 1893. november 26. 213–214.

Városunk virilistái. = PL 1893. december 17. 229.

Feljelentés. = PL 1894. október 14. 171.

Városunk virilistái. = PL 1895. november 17. 3.

Esküvő. = PL 1897. június 6. 4.

Himen. = PL 1899. január 15. 6.

Kis Gábor. = PL 1899. július 23. 1–2.

Baráth Ferenc. = PL 1905. december 17. 3.

Pápai Takarékpénztár. = PL 1916. március 5. 1.

Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok (PEIL)

A veszprémmegyei evang. esperesség gyűlése. = PEIL 1882. június 4. 705–711.

Veszprémi Közlöny

Uzsorapör. = Veszprémi Közgazdasági Társadalmi Helyi s Általános Érdekű Megyei Hivatalos Heti Közlöny, 1890. február 23. 3.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BÁCSKAI 1989 = BÁCSKAI Vera: A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pestben. Budapest, 1989.

BENDA 2008 = BENDA Gyula: Zsellérből polgár. Keszthely társadalma, 1740–1849. [Budapest].

BIBŐ 1984 = BIBŐ István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. = HANÁK Péter (szerk.): Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon. Budapest, 1984. 135–294.

BOGNÁR 2002 = BOGNÁR Bulcsu: Felső- és középrétegek a dualizmus kori Szombathelyen a virilisjegyzékek alapján. = TÓTH G. Péter (szerk.): Struktúra és városkép. Polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában. Veszprém, 2002. 163–207.

BOGNÁR 2004 = BOGNÁR Bulcsu: A gazdasági elit hatalmának stabilitása a dualizmus kori Szombathelyen. (Adalékok egy történet-szociológiai kutatáshoz). = Vasi Szemle 58 (2004) 5. sz. 163–207.

BOLGÁR 2014 = BOLGÁR Dániel: Asszimiláció és integráció a modern Magyarországon. PhD disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2014.

BOLGÁR 2016 = BOLGÁR Dániel: Kíméletlen uzsorásokból kaftános puritánok. A zsidó páriakapitalizmus elméletének története. Kézirat. Budapest, 2016.

CHUN 1989 = CHUN, Allen J.: Pariah Capitalism and the Overseas Chinese of Southeast Asia: Problems in the Definition of the Problem. = Ethnic and Racial Studies 12 (1989) 2. sz. 233–256.

CSÍKI 1999 = CSÍKI Tamás: Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. Budapest, 1999.

DOMONKOS 1983 = DOMONKOS Ottó: A pápai Kluge-féle kékfestő üzem 200 éves jubileumára. (A Textilipari Múzeum Évkönyve 5.) [Budapest,] 1983.

DRAPER 1985 = DRAPER, Hal: Marx és a zsidó gazdasági sztereotípiák. = Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában. (Fejlődés-tanulmányok 3.) Budapest, 1985. 193–206.

EÖTVÖS 1906 = EÖTVÖS Károly: Nagyokról és kicsinyekről. Budapest, 1906.

EÖTVÖS 1981 = EÖTVÖS József: A zsidók emancipációja. Budapest, 1981.

EPERJESSY 1990 = EPERJESSY Géza: Városi kereskedők a reformkorban. = A polgárosodás útján. Tanulmányok Magyarország társadalmának átrétegződéséhez a polgári átalakulás korában. Szerk.: Szabad György. Budapest, 1990. 57–93.

FELEKY 1911 = FELEKY László: Werner Sombart új könyve. Nyugat 4 (1911) 14. sz. 162–165.

GERŐ 1959 = GERŐ László: Pápa. Budapest, 1959.

GUDENUS 1990 = GUDENUS János József: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. [Budapest,] 1990.

- GYÁNI 2012 = GYÁNI Gábor: Pilléresedés és (zsidó/nemesi) polgárosodás Erdélyben. = Uő.: Az urbanizáció társadalomtörténete. Kolozsvár, 2012. 138–158.
- GYÖKÖS 2011 = GYÖKÖS Eleonóra: Foglalkozása: magánzó. Rendhagyó fogalomtörténet. = Múltunk 56 (2011) 2. sz. 62–90.
- HAHN-ZSADÁNYI 1929 = HAHN Ferenc – ZSADÁNYI Oszkár (szerk.): Veszprémmegyei fejek. Veszprém, 1929. [Oldalszámozás nélkül.]
- HALMOS 2005 = HALMOS Károly: A magyar gazdaság- és társadalomtörténet-írás a kapitalizmus szelleméről. = MOLNÁR Attila Károly (szerk.): Szellem és etika. A „100 éves a Protestáns etika” konferencia előadásai. Budapest, 2005. 153–175.
- HANÁK 1991 = HANÁK Péter: A zsidó kereskedők Magyarország modernizálásában. = História 13 (1991) 2–3. sz. 17–19.
- HANÁK 1992 = HANÁK, Péter: Jews and the Modernization of Commerce in Hungary, 1760–1848. = Michael K. Silber (ed.): Jews in the Hungarian Economy. 1760–1945. Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday. Jerusalem, 1992. 23–39.
- HANÁK 1996 = HANÁK Péter: Modernizáció és antiliberalizmus Magyarországon. = Mozgó Világ 22 (1996) 7. sz. 3–13.
- HIDAS 2009 = HIDAS I. Péter: A rejtett városiasodás Magyarországon a XIX. század közepén. = Statisztikai Szemle 87 (2009) 5. sz. 493–506.
- HUDI 1982 = HUDI József: Reguly Antal északi útja és Veszprém megye. = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 16 (1982) 223–236.
- HUDI 1984 = HUDI József: A Veszprém megyei zsidóság elemi oktatása a reformkorban. = Megyei Pedagógiai Körkép 1984. 3. sz. 11–17.
- HUDI 1994a = HUDI József: Pápa város önkormányzatai a 18. században (1730–1795). = KUBINYI András (főszerk.): Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Pápa, 1994. 287–322.
- HUDI 1994b = HUDI József: A pápai zsidó község és önkormányzata 1748–1848. = DEÁKI Zita et al. (szerk.): „... és hol a vidék zsidósága?” Budapest, 1994. 39–57.
- HUDI 1995a = HUDI József: Pápa szabadalmas mezőváros polgársága a 18–19. században. = Á. VARGA László (szerk.): Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Debrecen, 1995. 95–106.
- HUDI 1995b = HUDI József: Pápa város önkormányzata a későfeudalizmus időszakában (1730–1847). Pápa, 1995. (Fejezetek Pápa város történetéből, 2.)
- HUDI 2001 = HUDI József (szerk.): Források Pápa város 1848/49. évi történetéből. Pápa, 2001. (A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések, 2.)
- HUDI 2006 = HUDI József: A pápai zsidóság 1803. évi összeírása. = Acta Papensia 6 (2006) 1–4. sz. 187–198.
- HUDI 2007 = HUDI József: Zsidó ifjak a pápai református kollégiumban. = Acta Papensia 7 (2007) 1–2. sz. 51–62.
- HUDI 2011 = HUDI József: A pápai munkásság térhasználata az első világháború előtt. = Acta Papensia 10 (2011) 1–2. sz. 293–303.
- JAKAB 2014 = JAKAB Réka: Bérlőből polgár. Pápa város zsidó közösségének társadalom- és gazdaságtörténete, 1748–1848. Budapest, 2014.
- KAPOSI 2003 = KAPOSI Zoltán: A tradicionalizmustól a modern gazdaságig. Kanizsai kereskedők és vállalkozásaik a feudalizmus utolsó korszakában 1690–1848. = Korall 4 (2003) 11–12. sz. 135–162.
- KARÁDY 1997 = KARÁDY Viktor: A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. = Uő.: Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok. Budapest, 1997. 78–113.

- KARÁDY 2005 = KARÁDY Viktor: Zsidóság és modernizáció a történelmi Magyarországon. = VARGA László (szerk.): Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság. Budapest, 2005. 190–217.
- KATONA 2002 = KATONA Csaba: „Páparól igen szép útja van Balatonfürednek”. Adatok a reform- és dualizmus-kori pápai polgárság mentalitásához. = Lapok Pápa történetéből 11 (2002) 4–5. SZ. 333–373.
- KEPECS 1993 = KEPECS József (szerk.): A zsidó népesség száma településenként 1840–1941. Budapest, 1993.
- KOMORÓCZY 2016 = KOMORÓCZY Géza Pápa, zsinagóga: orthodoxok és „felvilágosultak” birkózása. = Uő.: Holocaust. A pernye beleég a bőrünkbe – A pesti gettó falánál. Budapest, 2016. 203–231.
- KORITSCHONER 1905 = KORITSCHONER Lipót: Kereskedelem s pénzügy. = KAPOSSY Lucián (összeáll.): Pápa város egyetemes leírása. Pápa, 1905. 337–340.
- KOSJÁN 1993 = KOSJÁN László: A virilis-jegyzékek elemzésének néhány kérdése. = Archivum Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum – A Heves Megyei Levéltár Közleményei, különszám. Eger, 1993. 149–162.
- KÖVÉR 1987 = KÖVÉR György: Egy kereskedő-bankár kapcsolatrendszere. Kohen I. I. 1869-es csődperének tanulságai. = Á. VARGA László (szerk.): Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Salgótarján, 1987. 321–331.
- KÖVÉR 2010 = KÖVÉR György: Hitelkonverziók (A nagykállói Kállay-család hitelügyei a 19. század közepén). = Aetas 25 (2010) 2. sz. 45–75.
- KÖVÉR 2011 = KÖVÉR György: A tisztaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek. Budapest, 2011.
- KÖVÉR 2012 = KÖVÉR György: A pesti kereskedő-bankár „ezüstkora” 1847–1873. = Uő.: A pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok. Budapest, 2012. 111–172.
- LE GOFF 1988 = LE GOFF, Jacques: Your Money or Your Life. Economy and Religion in the Middle Ages. New York, 1988.
- LÖWY 1905 = LÖWY László: Pápa város népesedési statisztikája. = KAPOSSY Lucián (összeáll.): Pápa város egyetemes leírása. Pápa, 1905. 128–144.
- Magyar Névérvéltár = [mna.unideb.hu/pdf/046nagytevel-sorhu.doc] (utolsó letöltés: 2016. 11. 13.)
- MÁNYOKI 1912 = MÁNYOKI Gyula: Esterházy Pál gróf. = Pápai Hírlap 1912. december 14. 3.
- MARX 1903a = MARX, Karl: A zsidókérdésről. [Első közlemény.] Huszadik Század 4 (1903) 5. sz. 377–396.
- MARX 1903b = MARX, Karl: A zsidókérdésről. [Második közlemény.] Huszadik Század 4 (1903) 6. sz. 478–496.
- MARX 1955 = MARX, Karl: A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. Budapest, 1955.
- MARX 1957 = MARX, Karl: A zsidókérdéshez. = Marxizmus-leninizmus klasszikusainak szerkesztősége (szerk.): Karl Marx és Friedrich Engels művei. 1. kötet. 1839–1844. Budapest, 1957. 349–377.
- MARX–ENGELS 1958 = MARX, Karl – ENGELS, Friedrich: A szent család vagy a kritikai kritika kritikája. Bruno Bauer és társai ellen. = Marxizmus-leninizmus klasszikusainak szerkesztősége (szerk.): Karl Marx és Friedrich Engels művei. 2. kötet. 1844–1846. Budapest, 1958. 1–210.
- MEZEI 2005 = MEZEI Zsolt: Ki volt Tarczy Lajos dédunokája? = Acta Papensia 5 (2005) 1–2. sz. 211–215.
- MEZEY 1999 = MEZEY Barna (szerk.): Magyar jogtörténet. Budapest, 1999.
- MOLNÁR 2011 = MOLNÁR Lajos: Áramszolgáltatás Pápán 1903–1969 között. = MOLNÁR Lajos – EGYHÁZI Viktor – NAGY Lajos – NAGY LAJOSNÉ (szerk.): Az áramszolgáltatás évszázada Pápán. Pápa, 2011. 17–116.

- MURRAY 2007 = MURRAY, Charles: A zsidó génusz. = Valóság, 50. (2007) 9. 120–128.
- OPPENHEIMER 1911 = Oppenheimer, Franz: A zsidók és a gazdasági élet. Huszadik Század 12 (1911) 7. sz. 1–19.
- Ö. KOVÁCS 1996 = Ö. KOVÁCS: Zsidók a Duna-Tisza közén: társadalomtörténeti esettanulmányok, XVIII–XIX. század. Kecskemét, 1996.
- PETRIK 2010 = PETRIK Iván (szerk.): Memoriae commendamus. Emlékeztül adjuk. Válogatás Pápa város történetének forrásaiból. Pápa, 2010. (A Pápai Levéltár kiadványai, I.)
- PÖLÖSKEI 1994 = PÖLÖSKEI Ferenc: Pápa a polgári korszakban (1867–1945). In: Kubinyi András (főszerk.): Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Pápa, 1994. 369–431.
- SILBER 1992 = SILBER, K. Michael: A Jewish Minority in a Backward Economy: an Introduction. = Michael K. SILBER (ed.): Jews in the Hungarian Economy. 1760–1945. Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday. Jerusalem, 1992. 3–22.
- SOMBART 2001 = SOMBART, Werner: The Jews and Modern Capitalism. Kitchener, 2001.
- STURM 1901 = STURM Albert (szerk.): Országgyűlési almanach 1901–1906. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól. Budapest, 1901.
- SZABADI 2012 = SZABADI István: Anyakönyvek kutatása a Magyarországi Református Egyház gyűjteményeiben. = Turul 85 (2012) 1. sz. 5–7.
- SZALAI 2003 = SZALAI Antal: A pápai zsidóság asszimilációs törekvései és polgárosodása 1600–1944. Pápa, 2003.
- SZEKFÜ 1938 = SZEKFÜ Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Budapest, 1938.
- SZILI 1994 = SZILI Ferenc: A zsidók kereskedelmi tevékenysége Somogyban a kései feudalizmus időszakában = SZILI Ferenc (szerk.): Zsidósors Délkelet-Dunántúlon a XVIII. századtól a holocaustig. Kaposvár 1994.
- SZINNYEI 1902 = SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. VIII. kötet. Budapest, 1902.
- TOMKA 2000 = TOMKA Béla 2000: A magyarországi pénzintézetek rövid története 1836–1947. Aula, Budapest, 2000.
- TURNER–BONACICH 2001 = TURNER, Jonathan H. – BONACICH, Edna: A közvetítő kisebbségek összefoglaló elmélete felé. = SIK Endre (szerk.): A migráció szociológiája. Budapest. 2001. 127–140.
- VÉGVÁRY–ZIMMER 1910 = VÉGVÁRY Ferenc – ZIMMER Ferenc (szerk.): Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól. Budapest, 1910.
- VOYTA 2012 = VOYTA Adolf visszaemlékezései. S. a. r., szerk. és kiadta Hudi József. Pápa, 2012.
- VÖRÖS 1966 = VÖRÖS Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1903–1917. = Tanulmányok Budapest múltjából XVII. Budapest, 1966. 145–196.
- WEBER 1979 = WEBER, Max: Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok. Budapest, 1979.
- WEBER 1982 = WEBER, Max: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások. Budapest, 1982.
- WEBER 1992 = WEBER, Max: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/1. A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái. A társadalmi szervezetek. Közösségek, társulások, vallások. Budapest, 1992.
- WEBER 2007 = WEBER, Max: Az ókori zsidóság. = WEBER, Max: Világvallások gazdasági etikája. Vallásszociológiai tanulmányok. Válogatás. Budapest, 2007. 443–691.
- ZENNER 1991 = ZENNER, Walter P.: Minorities in the middle: a cross-cultural analysis. Albany, 1991.

SUMMARY

BENCE ÜVEGES

**Wealth and Denomination in Pápa in the 19th century
An attempt to examine the theory of Pariah Capitalism in
an empiric way**

The study is an amplified and corrected version of the author's dissertation which deals with the theory of pariah capitalism drawn up by Karl Marx, Max Weber, Werner Sombart and others. He uses specialist literature, sources from the local press and archive to see how the phenomenon worked locally. The essence of the thesis is that before modernization the Christian society in majority eliminated the Jews and sentenced them to pariah fate and forced them to deal with trade and financial affairs. The Jews by using their accumulated capital and knowledge made huge profits during modernization. It was believed that the type of the usurious Jew embodied the dual moral in modern times. This theory found response in Hungary as well. Historian Péter Hanák said the Jews played a special role in the modernization taking place in Hungary. While at the beginning of the 19th century the Jews dealt with procurement of crops and corn trade, in the second part of the century they invested their floating capital in industrial business. Péter Hanák thought that a continuity of family affairs and attitude can be detected in the succession of generations. His conception was not verified by recent studies, and was disputed in many ways. The author of this study looked at the role of the appr. 3000-3500 Jews living in the small town of Pápa in the Transdanubian region in modernization from the theory of pariah capitalism point of view. He wondered what kind of mobility road the 23 families belonging to the economically well-to-do took, what business strategy they followed and how much the Jewish families were characterized by dual morality. (That is, was it true or not that they acted as ruthless usurers towards their Christian tenants living in the same building.) The author pointed out that the Jews who mainly did trade work (mostly corn trade) following the emancipation successfully integrated into the local society in economic, political and cultural fields. They preserved their role in trade, and after 1872 more and more of them began to invest in industry. On the tax statement paid to the state, Jewish craftsmen, traders and an industrialist took the leading role. There was no continuity: the successful Jewish businessmen at the end of the century were not the descendants of the successful ones of the beginning of the century. An analysis of the debt legal proceedings between 1837 and 1848 showed that no proceeding paper issued this time mentioned any usurer of Jewish origin. In this period when the Jews mostly lived at the margin of the society, they fell more in line than those Christians who took the dominant positions in society. In consequence, the assumptions of the theory of pariah capitalism cannot empirically be verified in Pápa.

